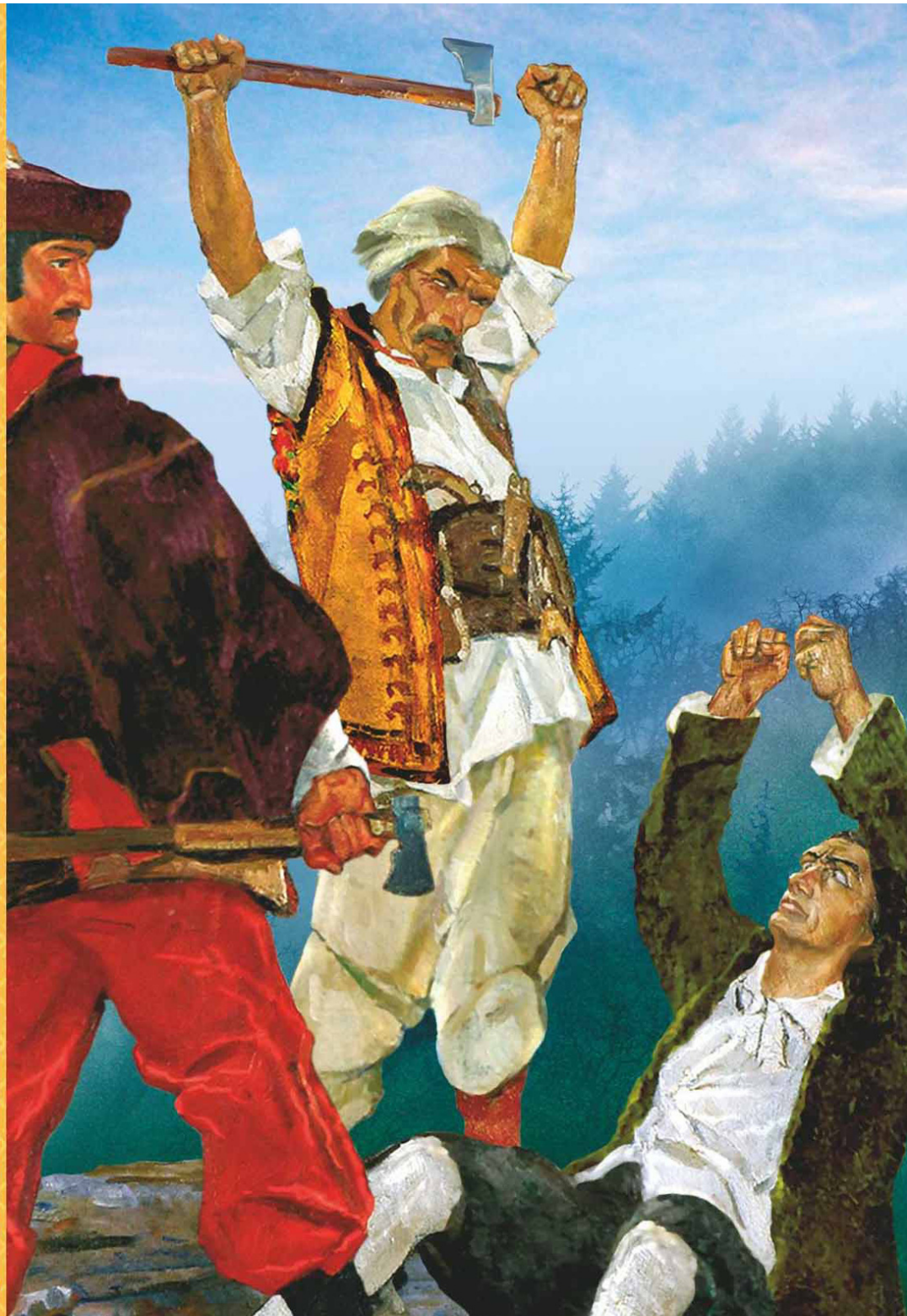


У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А



Гнат Хоткевич

АВІРОН
КАМІННА ДУША

Шкільна бібліотека української та світової літератури

Гнат Хоткевич

Камінна душа (збірник)

«Фолио»

1911, 1928, 1933

ББК 84(4УКР)

Хоткевич Г. М.

Камінна душа (збірник) / Г. М. Хоткевич — «Фолио», 1911, 1928, 1933 — (Шкільна бібліотека української та світової літератури)

ISBN 978-966-03-5461-6

До книги талановитого українського прозаїка, драматурга, мистецтвознавця, критика Гната Хоткевича (1877–1938) увійшли три повісті: «Авірон» – зразок «попереджувальної» літератури, «Камінна душа» – про життя гуцулів – волелюбного народу, його історію, побут, звичаї, і повість «Тарас Шевченко» (твір побачив світ уже після смерті автора, у 1966 році) – про життєвий і творчий шлях великого поета.

ББК 84(4УКР)

ISBN 978-966-03-5461-6

© Хоткевич Г. М., 1911, 1928, 1933

© Фолио, 1911, 1928, 1933

Содержание

Авірон	6
I	8
II	10
III	13
IV	19
V	22
VI	24
VII	26
VIII	30
IX	32
X	35
XI	37
XII	42
Камінна душа	47
I	48
II	54
III	58
IV	64
V	68
VI	72
VII	76
VIII	81
IX	84
X	89
XI	93
XII	97
XIII	103
Кінець ознакомительного фрагмента.	105

Гнат Хоткевич

Камінна душа (збірник)

© Н. М. Шумило, післямова, 2009

© Н. М. Шумило, Г. І. Павленко, коментарі, 2009

© Ю. Ю. Романіка, художнє оформлення, 2012

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2010

Авірон



I

Уже давно нема Моїсея...

О, навіщо, навіщо він кидає нас?.. Поки він тут, поки він з нами – всі певні і всі спокійні. Всі знають, що недалеко, серед них, пророк Божий, з котрим говорить сам Адонай і котрий без страху дивиться в лице Господа сил. Як дитина тішиться коло матері й вертає до своїх забавок, бо чує близько хранителя свого спокою, так Ізраїль, бачачи Моїсея серед сонму, стає певним, спокійним і вертає до своїх справ.

– А що, Моїсей нічого не говорив? – вставши ранком, питає сусід сусіда.

– Ні, нічого. Бодай я не чув, – відповідь йому той, вибираючи сліди снідання з бороди. – А що хіба?

– Та нічого... Я так собі. – І, помовчавши, додасть: – Бачив я вчора його на судилищі. Ей, великий муж!..

– О так, так! – киваючи багато разів головою, притакне сусіда, і вони розійдуться спокійні, певні, що не стріне їх ніяка пригода, а чи й стріне, то є кому подумати й порятувати. Він усе знає, все вміє, бо йому помагає сам Господь.

Так!.. Великий він, Моїсей! Вдані слова Господні во уста його, і премудростю Бога опоясані чресла його. По слідах Божих ідуть стопи його, і мудрість Всевишнього на ньому. Очі його бачили висоту й силу Творця, і чуло грім глагола з небес вухо його. Божу борозну веде! Сіє Божий виноград, виноград найліпший, і нам дає пити з чаші благості Господньої.

Де ж ти тепер? Сило, нащо кидаєш нас і робиш безсилими? Вітре, пощо перестаєш обвівати лиця наші, а серцям даєш горіти на вогні наших страстей? Великий пророче!.. Невже ти не знаєш хитання Ізраїлевого і неville чуєш підбурюючих речей Корея з сонмом його, і Айнана, і брата, рідного брата мого Датана? О, затули вухо своє, Боже, на хулу їх і не клади меча помсти на безуміє їх! Дай їм час схаменутися, бо вони схаменуться, й пізнають сохрanyaющего путь їх вдень і вночі, і падуть перед тим, хто тримає їх життя силою звука імені свого.

* * *

Так говорив у душі молодий Авірон і блукав неприкаяно серед шатрів юдейських, напів-свідомо прислухаючися до гомону людей, перескакуючи через купи сміття й палицею відбиваючися від псів.

Уже давно отаборився Ізраїль тут, коло Синайської гори. Між шатрами вже стільки назбиралося різного бруду, що годі було пройти. То була розкіш псів і малих дітей. Вони, і ті й другі, як тільки блиснуло сонце, виповзали з своїх закутків і починали бабратися в тім смітті, шукаючи зогнених останків їжі. А знайшовши, починали битися – діти з дітьми, пси з псами або перемішуючися; а той, хто подужав, з'їдав, сопучи та поглядаючи навколо – чи не хоче хто вирвати. Коли ж надходив час обіду, матері, пискливо верещаючи, починали бігати по тих смітниках, знаходили своїх дітей, і часто можна було бачити, як яка-небудь розпатлана юдейка, призиваючи всі прокльони з небес, волокла двох дітей, мов кошенят, за шивороти, а третього підштурхувала спереду ногою.

А його нема! Нема того, хто все велить бути чистими, велить митися часто й далеко відносити сміття від шатрів. І жінки не дають собі труда відійти навіть кілька ступенів, а виливають усе тут же, одхиливши тільки поли. Коли ж хто пригадає їм накази Моїсея, вони тичуть тому в руки своє начиння й кричать:

– Неси сам, коли ти такий мудрий! Нехай несе, нехай несе, не перешкоджайте йому.

– Якби ти мав стільки дітей, як я, ти не хотів би навіть уночі встати для себе.

І здіймався крик, і галас, і хмара докорів. «А ми хіба знаємо? Може, завтра ж рушимо з цього місця і ніколи вже не розіб'ємо на нім своїх кущів вдруге».

...З тоскою блукав молодий Авірон між кущами, придивлявся до безладу, прислухався до гомону людей. А гомін цей, спочатку тихий і маловиразний, ставав все ясніший і ясніший з кожним днем, набирав сили й робився зухвалим: раби згубили господина, і душі їх здіймали бунт.

II

Головніше те, що ніхто не знає, коли він поверне.

Як прийшов Ізраїль сюди, до цієї гори, від Рафідіна, в той же день Моїсей був на горі й говорив з Богом. Того давно вже не траплялося, певно, тому, що не було гори: все рівна та рівна пустиня, – звідки ж би мав говорити Бог? А тут така висока гора, – і Моїсей був на ній. І говорив з Богом. А як спустився вниз, то закликав усіх старшин і сивих мужів Ізраїля і так казав перед ними:

– Бачу я, бачу, що захиталася де в кім віра Божа. Чую я, чую, що хулу глаголять деякі вуста. А Ізраїль, маловірний, починає прислухатися до тої клевети вуст, і гасне ісповідання волі могутнього серед люду його. І навіть мене, котрого милостю своєю благословив Господь і покликав бути серединою між вами й собою, навіть мене починає дехто вже неохоче слухати, й кривитися на приказ мій, і ширити між сонмом неправду про мене. І бачать очі мої нещастя будучини вашої ради маловірства вашого. Бачать очі мої голод і хоробу ваших дітей, проказу й струпи на грудях жінок ваших... Пси будуть вити між кущами вашими, і в вашу постіль буде заповзати змія.

Але великий наш Господь і многомилостивий! Він не хоче погибелі народу свого, а умноження хоче й праведності. І от я став перед Богом там, угорі, й молив його: «Боже! – так сказав я йому, – тисяча літ – хвилина перед тобою, і вселенна – піщинка одна в десниці твоїй. Не бери гніву свого на Ізраїля, а візьми ще раз слово милості на дітей своїх. Прости їм гріхи й не остав тут, серед цієї великої, страшної, ненажерливої пустині».

І Господь, милостивий в тисячах, сказав мені: «Так оповісти дому Яковлю й тако глаголи до синів Ізраїлевих. Бачили ви, що зробив я єгиптянам? Бачили ви, як підняв я вас, мов на крилах орлих, і вів пустинею аж до місця цього? Чому ж не переповняється серце ваше страхом перед силою моєю, і чому ви не слухаєте пророка мого, ні самого мене? Але дивися, Ізраїлю!.. Велика довготерпеливість моя, і милості моїй немає границь. Але й гнів мій без кінця, і бійся прикликати його на голову свою. Це даю вам закон! І коли слухом послухаєте гласа мого й святинею збережете заповідь мою, будете людьми моїми, вибраними з усіх. І дам вам землю, що тече медом і молоком, і умножу вас, як пісок морський, і скорю під ноги ваші всякого ворога, моя-бо єсть земля і все, що на ній. А як і тепер не послухаєте останнього слова мого, – о, ліпше б вам не родитися на світ! Розкрию землю під кущами вашими й тамо вас знищу земним вогнем! Здвигну гору з місця й накрию вас, а небо поверну в поломін і в поплавлений метал. Хто сміє стати проти мене?!»

І перелякалася вся старшина й усі поважні люди Ізраїля, й прирекли одноголосно за себе, й за родини свої, й за роди свої: «Все сотворимо, що пророче Господь, і послухаємо всякого слова його. Так і скажи Богові своєму й нашому...»

І знову пішов Моїсей на гору – донести Господеві слова й приречення людей його. І знову, щасливий, бачив Бога, й узяв від нього закон, і зійшов до сонму. А зійшовши, приказав велике очищення, щоб вимили люди одіж свою й тіло своє і щоб умастили волосся, а чоловіки щоб три дні не входили до жінок своїх. А на третій день щоб піднявся Ізраїль рано, і, не вкушавши нічого, ішов до гори Синаю, й став у мовчанні й тишості довкола: прийде-бо Господь на гору показатися людям у славі своїй.

І як живо пам'ятає Авірон той трепет, з яким рушив він з батьком, і родичами, і сусідами, і з усім сонмом ізраїльським до святої й страшної гори. Стали далеко, бо не велів Моїсей не то зіходити на гору, а навіть торкнутися її чим-небудь.

– Слухайте, ви! – говорив він перед відходом. – Я знов іду на гору, назустріч Господу. Але з вас щоб ніхто не йшов за мною, навіть і не торкнувся гори, бо інакше – смертю вмере,

каменем поб'ється або устрілиться стрілою. І чи то буде муж, чи жінщина, чи з скота що – все одно: не буде живий.

І всі з острахом поглядали на гору та дивилися одне за одним: чи не виступив хто вперед, чи не торкнувся хоч тінню отого каміння, за яким, на його думку, вже починається гора.

Був ранок. На голім, чистім небі підіймалося сонце, заповідаючи страшну спеку. І небо, й пустиня були такі просторі, порожні, що здавалося, якби крикнув, то крик цей понісся б аж у безконечність, – і лише гора, свята гора повилася тайною: верх її був закритий чорною-чорною хмарою диму, – і так чудно й страшно було дивитися на чорну хмару серед яскраво рожевих тонів пустині.

Тисячі очей дивилися, і тисячі сердець билися, чекаючи великих Божих слів, великих Божих діл. Весь сонм стояв на ногах; жінки й старі діди, опершись на палиці, стоять і чекають, піднявши голови догори й моргаючи сльозавими очима; кріпкі мужі, непохитно уставивши голови, наморщили брови, лише зрідка хіба хто погладить чорну кучеряву бороду; жінки з страхом іноді поглядають на хмару, а більше стежать за дітьми, – як би вони, загравшись, не відбігли та, Боже, борони, не торкнулися якого каменя гори. Молодші матері так і зовсім не відпускали від себе дитят, а тримали їх за руки або загортали в полу своєї одежі. І лише чийсь песик нараз вибіг із товпи і, нюхаючи, плентався по передгір'ю.

– Гляньте, гляньте... Пес... – зашелестіло між народом.

– Чий то?

– А я знаю?

– Він умре.

– Ні. Він сказав про скотину й про чоловіка, а це – пес.

І всі шепотіли й чогось чекали, але ніхто навіть не крикнув і не тюкнув на пса. А песик побігав, помахав хвостиком, потім став передніми лапами на камінь і, піднявши голову догори, тоненько й неприємно завив.

І в цю хвилю, не знати звідки, прилетів гострий камінь і вдарив пса коло вуха. Заскигливши, пес почав крутитися на одному місці, а кров бризкала з рани й окроплювала камінь. Потім упав, скріб лапами пісок, а ще потім – у червоній калюжі лежав непорушно з вишкіреними зубами. Але про нього всі забули, бо сталося щось ще страшніше.

Хмара над верховиною гори стала рости й рости, дим почав обгортати всю гору, закриваючи сонце, і нараз розітнулося громове голосіння труб, мов тисячу їх було сховано в хмарі і трубили в них велетні. Страх обгорнув серця всіх людей, чоловіки впали на коліна, жінки притуляли до себе дітей своїх, а в далекому таборі завили прив'язані пси.

І побачили всі, що біжить Моїсей з гори, й кричить щось, і махає руками, мов кличе. Високий, старий, так швидко біг він, мов молоденький парубок, а довге сиве волосся маяло й якусь авреолу творило над його головою.

– Що він кричить? Кого він кличе? – зашуміли люди, бо з-за грому й звуку труб годі було щось розібрати.

– Він нас зове! Нас! – закричали передні.

– Нас зове перед лице Бога!

– Ходімо! Ходімо бачити Господа сил!

– Не йдіть! Не йдіть! – кричали другі. – Ми не хочемо вмирати.

– Не може чоловік винести погляду очей Господніх, і сяйво вінця осліплює смертного.

І ще страшніше заревли труби й загрихотів грім. Слава ведущого предстала перед Ізраїлем, і сила Сильного показалася яво. І закричав нарід:

– Не йдемо! Ти, Моїсею, вибранець Божий, і тобі глагол його. Говори ти з ним, а ми з тобою.

І затихли громи й труби, і почав кричати Моїсей перед товпою:

– Великий єсть Господь Бог Ізраїля! Бачили страх його? Чули глас труб небесних? Але бійтеся вчути голос Вишнього самого! Бійтеся! Бійтеся!.. Бійтеся!..

І ревнули знову громи й труби. Моїсей побіг знов на гору, а люди, перелякані, затуркані, в страху, закриваючи голови полами, тікали від гори і, лиш відбігши далеко, зупинялися від цікавості.

І всі бачили, як Моїсей сміло увійшов у чорну хмару на вершину гори, і всі чули, що от як настане мовчання – це, значить, говорить Моїсей, і його голосу нечутно; а потім загримлять громи й труби – це Господь закриває міддю голос свій. І всі, перестрашені, вертали до кущ своїх, але разом з страхом чули радість: кожному приємно було знати, що його Бог такий сильний, такий могутній.

III

А як повернувся Моїсей з гори, то приніс з собою закон Господа. Раніше ж не було закона. Приніс і читав його старшинам, і були там великі й мудрі слова:

«Не зробіть собі богів срібних і богів золотих не зробіть собі, а складайте мені вівтар із землі і на ній паліть всесожження ваше.

Хто б'є отця свого або матір свою – смертю вмере. Хто злословить на отця свого чи на матір свою – смертю вмере.

І коли б'ються два мужі, й поразять жону непразну, і буде младець її поврежден, – да візьметься око за око, зуб за зуб, рука за руку, язва за язву, вред за вред.

І як злодія зловлять уночі і вб'ють, – нема в тім убивства. Коли ж сонце зійде над ним й тоді він умере – умере й той, хто вбив його...

Не озлобить пришельця і не образить його, знаєте-бо душу його – самі були пришельцями в землі Єгипту. І вдову й сироту не озлобить, бо як образите їх і вони, застогнавши, возопіють до мене, – слухом почую глас їх, і розгніваюся яростію, і поб'ю вас мечем. І будуть жінки ваші вдовами і діти ваші сиротами.

Шість літ сій землю свою і збирай плід її, а в сьоме літо дай їй спочивок. Тако сотвори й виноград твоєму і маслинам твоїм».

І багато ще всяких мудрих і святих слів. А накінці говорив устами Моїсея Господь: «Слухай, Ізраїлю! Це посилаю аз ангела мого перед лицем твоїм, – да збереже шлях твій і введе в землю, що приготував я тобі. Послухай його і не ослухайся його, ім'я-бо моє на ній. І коли слухом послушаєш гласа мого і сотвориш все, що скажу тобі, – ворогом буду ворогів твоїх і супротивлюся супротивникам твоїм. І благословлю хліб твій, і вино твоє, і воду твою, і відверну хоробу від тебе, і число днів твоїх збільшу. І устрашу всі язики, де йтимеш ти, і обрещу вся супротивная твоя в біг. І положу преділи твої від Черного моря до моря філістимлян і від пустині до великої ріки Єфрату і передам в руки твої сидящих там, да не змішаєшся ти з ними й не послужиш богам їх».

І написав всі ті слова Божі Моїсей у велику книгу і заповів, що відчитає їх привселюдно й урочисто. Люди раділи, що вони ще щось убачать, що мають нову тему для безконечних оповідань, – і всі тішилися.

Моїсей велів зробити перед горою великий кам'яний вівтар, а довкола нього – ще дванадцять менших, числом колін Ізраїлевих. Вівтарі мусіла поскладати молодь, якій приказано було також назбирати сухої трави, хмизу, кіз'яків – взагалі, всього, що могло би горіти, на чім можна б було спалити жертву Богові.

Авірон був щасливий, що й він може доложити своїх рук до святої праці, що в призначених для Божої жертви вівтарях буде і його камінь. І камінь Авірона все був найтяжчий, і оберемок підпалу його все був найбільший; він подряпав собі руки, видираючи якнайсухіший хмиз, тремтів від напруження й був увесь мокрий від поту.

Дехто з молоді, користаючись з того, що око старших не надзирає за їх роботою, полягали собі на сонці або бігали, ганяючися один за одним, але Авірон засоромив їх, сказавши:

– Що ви робите? Як вам не сором? Ви ж Господеві служите роботою. Це ж він буде приймати жертву на камені цім, і до його ніг підійметься дим з опалу цього. Чи ж лінивством та жартами повинен будуватися вівтар Божий?

Хлопці справді засоромилися, щиро взялися за роботу, – і дванадцять кам'яних вівтарів мов виросло коло великого вівтаря під горою Синай. Коло кожного з них по обох боках лежали великі купи сухого опалу, а коло головного вівтаря були його цілі гори.

Ще задовго до півдня почали збиратися люди і великим півколом оточили місце жертви. Хто стояв, хто сидів, хто мовчав, хто балакав, але всі поглядали на кущу Моїсея. Вона стояла

на невеличкому пригорбку, і видно їй було звідусюди. Коло неї великою купою згромадилися всі сімдесят старіших Ізраїля, – вони ж мали приносити жертву сьогодні.

От заворушилися коло куці Моїсея – певно, вийшов він. Так і є! Він вийшов, і видно, як, тримаючи обома руками, несе книгу слів Єгови. Від певності душевної не міг устояти Авірон на місці й побіг; побіг назустріч Моїсею, щоб бачити його, щоб бути близько нього, щоб відкинути камінь з дороги його. Він так любив його зараз, так безконечно любив!.. І біг, скільки доставало сил, щоб хоть бігом трішки заспокоїтися.

Поважно й розмірено йде Моїсей і зціпив уста. Щось пробували заговорити до нього старшини, але він не відповідав і був як кам'яний бог.

– То шкода, що Божі слова віддані на папірус, – говорив один з семидесяти. – Чому ти не попросив Бога, щоб він написав тобі свої заповіді на камені або на міді? А то папірус таки папірус, а не камінь і не мідь. Те б уже було на сотні літ.

Моїсея, здається, вразили ці слова, він навіть затримався на одну мить, але, може, то так лише здалося, бо не рухнув ні м'язню і ні звука не почулося у відповідь. Старшини, бачачи, що зав'язати розмови ніяк не можна, замовкали й собі й ставали такими ж поважними, як і Моїсей. Та й крайня була пора, бо всі очі було звернено на них.

От і вівтарі. Широко всюди розступався нарід, пропускаючи свого пророка. Моїсей підійшов до головного жертовника і, упавши на коліна, почав голосно молитися. Нарід хотів повторити слова його молитви, але, очевидно, не міг і мовчав всякі обривки фраз, що довелося почути від сусіда справа або від сусіда зліва. Безбожний Корей з своєю жінкою й дітьми стояв на ногах, тоді як всі люди впали на коліна, і голосно реготав з тої нісенітничі, яка виходила з слів Моїсейової молитви, перейшовши стільки тисяч ротів. Авірон мимоволі все те мусів слухати, бо не вдалося протиснутися наперед: із старшинами йти було ніяково, а зараз же по них нарід так стискався, що хлопця зовсім одтерли кудись убік. І він випадково опинився недалеко Корея й от тепер чув усі ті кпини та сміх. Хотів був він щиро молитися, але це жартування й насмішки вбили в нім увесь релігійний настрій, і як він не старався потім знову відповідно настроїтися – вже не міг.

Та й справді це було трудно. Сонце страшно пекло голову, а гостре каміння різало коліна. Десь там, напереді, коло Моїсея, щось відбувалося; може, й велике, може, й святе, та коли ж тут нічого не було ані видно, ані чути, – і поки та святість доходила сюди, минаючи тисячі спітнілих людських тіл, проходячи через тисячі розкритих на спеці ротів, то з неї вже нічогісінько не зоставалося, і вона тут була вже байдужістю й обов'язком, от як і це клячання.

І Авірон почав розглядатися по товпі, і замість молитви всякі інші думки почали ворухитися в нього в голові. Он стоїть на колінах товстий Іелііл, зложивши руки на пузі; сонно примружилися його маленькі свинячі очка й шукають на землі найменш освітленого предмета, щоби спочити від гострих променів сонця. Хоч він і стоїть в молитовній позі, але одразу видно, що думки його десь далеко, і Авірон навіть знає де – в Єгипті. Іелііл був там десятником над своїми ж земляками, сам не потребував робити, а лише приказував; до того ж іще заробляв тим, що різав людям скотину, з якої брав собі, звичайно, найліпшу часть і продавав потім хоч своїм, хоч єгиптянам. І дуже не хотілося йому кидати Єгипту; так не хотілося – страх! Але що ж він міг поробити проти волі цілого народу – треба було йти. І він пішов, але думка його не перестає критикувати Моїсея; тому він зробився одним з найближчих приятелів безбожного Корея. І тепер при кожному жарті підсміхується він масними своїми губами й притакує ледве помітним рухом голови, хоч стояти на ногах, так як Корей, і не стало в нього сміливості.

А от Малехет. Вона ще молода жінка, але так багато дітей в неї, що вона вже виглядає старою. Їй немає навіть часу молитися ніколи: то шити вона повинна щось на дітей, то знов ще одного родити. Та вона якось і не боїться Бога. «Ну що ж! – каже вона, – він дав мені стільки дітей і тепер мусить бачити, що я зовсім не маю часу на молитву». І, здається, вона права: діти її – молитва її.

А тепер от стоїть вона на колінах, така худа, тонка, як патик, і просто відпочиває, бо вона не стоїть власне, а сіла, прикривши ноги. Їй так рідко доводиться посидіти спокійно, що вона рада й цьому випадку.

А де ж Асха?

Де ті очі, що любі Авіронові більше від усіх очей на світі? Де вона стоїть на колінах, і яку молитву шепочуть уста її впрост до вуха Господня? О, як хотів би Авірон стати поруч неї на коліна, і як молився б він тоді, дивлячись хоч на тінь її!..

І від тої згадки тепло-тепло зробилося Авіронові в грудях, і забув він і Корея, і біль своїх колін, і так молився в душі:

«Поможи мені, Боже, взяти Асху за себе, бо я люблю її. Я буду вставати до схід сонця, щоб принести води вмити їй ноги, і пізно вночі лягатиму, щоб зробити за неї вечірню роботу. В свято і в будень умаху найдорожчим елеєм волосся її, сам з любовію обстружу сандалію і ув'яжу ремінь на нозі її. І первенця мого тобі, о Адонай, присвячу, і десятого овна спалю перед тобою з стад своїх. Дай мені Асху, Боже!.. Ти ж маєш силу промовити до серця батька її і маєш руку преклонити хотіння його...»

І після цієї молитви так захотілося йому бачити Асху, що він, скориставшись з того, що всі вже повставали з колін, встав і собі та пішов шукати. Але ніяково було довго плентатися між людьми: певне, зачалася вже жертва, бо видно було дими напереді, а люди хоч і повставали з колін, але стояли в побожній тихості. А до того ще замість Асхи надібав Авірон усіх своїх, і батько, суворо щось зашипівши, показав стати коло себе.

Авірон не міг не послухати й став поруч брата Датана, та, очевидно, вже безнадійно мусів стратити увесь свій молитовний вогонь. Датан, заховуючи зверхню побожність, все ж знаходив хвилину, щоб шепнути братові щось уїдливе, саркастичне.

– Корей говорить, – шепотів він, – що це все бреше Моїсей: ніякого Бога він не бачить, а тільки туманить людей. А що труби було чути на горі, так це просто забрав він з собою 40 душ своїх прихвоснів з коліна Левіїна та й велів їм дуднити з хмари.

– Мовчи... Прошу тебе, мовчи, – тихо говорив Авірон братові. Йому боляче було слухати образливе слово на пророка, на вищого з людей. А крім того... це будило в душі його сумніви, а він не хотів їх. Йому так добре було в його вірі, він так любив свій щирий запал і свою молитву, що просто не хотілося виходити з того западного саду на повний куряви й сміху життєвий торг. Сумнів – це ненажерливий змій, йому даєш руку – він хоче серце, йому даєш день – він хоче життя.

Тут люди нараз почали кричати чогось, і далеко-далеко пустинею понісся стоустий гомін, лякаючи самотнього орла на стерві.

– Що? Що сталося? Чого кричать?.. – суєтливо питає Авірон.

– Хіба я не так само знаю, як і ти? – відповідали йому.

Авірон, скориставшись з того, що й батько, зацікавлений, роззявив рота та спинався на пальці, аби хоч що-небудь побачити, потихеньку відійшов і почав проштовхуватися наперед.

Молитва, очевидно, скінчилася. Люди почали рухатися, переходити з місця на місце, голосно розмовляти. А коли Авірон добрався до передніх рядів, він побачив, що люди всі були забризкані кров'ю. Мов вишкірялися ці яскраво-червоні плями на білих святкових уборах і разили око в сліпучому сяйві сонця.

– Що тут було? – розпитував Авірон.

– А ти де був хіба?

– Я був тут, лише стояв далеко...

– Ну, була жертва, ну?

– А чому кров на людях?

Але з ним не хотіли говорити й відмахувалися від нього рукою. Нарешті знайшовся якийсь охочий до розмов і розповів у подробицях, як відбувалася жертва, як половину крові

Моїсей вилив на вітвар, а половиною окропив людей, говорячи: «Це кров завіту, що завіщає його Господь вам у всіх словесах своїх...»

– А де ж він сам? Де Моїсей?

– Він узяв з собою Арона і Надава та Авіюда, а також сімдесят старіших наших і повів їх на гору показати місце, де стояли ноги самого Господа Бога.

– Страх, страх! – хитаючи головою, говорила якась жінка. – А то хіба ні? – питала вона знов, хоч їй ніхто не суперечив. – Як знати? Може вийти вогонь з-під землі й спалити, та й уже.

– Боги всі сердиті, – підхоплювала друга. – Я бачила раз у Єгипті, як вирвався Апіс. Може, ви гадаєте, що він побив мало народу? Ну-ну!..

І жінки почали пригадувати всяке страхіття, але Авірон їх не чув: гадкою він був з тими сімдесятьма, що пішли дивитися на місце єднання Господа з землею. О, якби Авірон міг бути там! Він облив би сльозами кожний камінь, він лежав би день і ніч коло місця того й не боронив би скорпіонам лазити по лиці й по грудях, – аби дивитися, й дивитись, і пити без кінця одну мисль: «Він був тут! Він, Адонай!..»

І в хлопця пробігла навіть думка – завтра рано, як спатиме ще весь сонм, побігти скоком молодого оленя й самому знайти місце те. Його легко пізнати: воно, певно, світиться, як сонце, і довкола нього розцвіли неземні квітки, а все живе, що є на горі, стоїть і дивиться й говорить: «Він був тут, він, Адонай...».

Але потім хлопець згадав, що Моїсей не велів наближатися до гори під страхом кари, та і взагалі те гріх. Та й чи буде ще тримати Господь те місце в святості одверто, чи, може, спалить невидимим вогнем і повелить вирости за ніч на тім місці густим тернам або положить камінь великий. Ні, ні!.. треба перестати навіть думати...

І він зітхнув. Так жаль йому стало себе, що от він уже скільки прожив, а й досі не бачив нічого надзвичайного. Чому він не протисся раніш сюди? Може б, він тоді попросив гарненько Моїсея, – і святий пророк взяв би і його разом з тими сімдесятьма.

А довкола гудів юдейський табір. Люди зраділи, що вже скінчилася молитва і що можна цілком свobodно рухатися, говорити, розмахувати руками, і нагороджували себе за довге стояння на колінах. Балачки були палкі й велися на сотні тем: кожному хотілося щось сказати. Одні судили-пересуджували сусідів; другі висказували сумнів, чи вернуться старшини живими, чи не осліпнуть бодай; треті обмінювалися гадками про сьогоднішні вражіння. Якийсь присадкуватий юдей з рудою бородою різко говорив:

– Еге! Це так, і все те добре, що ви говорите, але в нас і без того дуже обмалілося вже скота, а тут іще тягнуть на жертви, та й на жертви, та й на жертви. А мені яка з того користь? То б я сам з дітьми його з'їв, того барана, а кістки дав би своєму собаці, – а то з'їдять його жерці та прислужники. А ти за те, що годував, що беріг, що напасав, – не маєш навіть хвоста. І я питаю вас – що в тім доброго?

– Гріх так говорити, – остерігав другий. – Гріх і сором. То Богові жертви, не людям.

– Добре, Богові. Але пощо ж Богові dokonче м'яса? Чому він не хоче чого іншого? Бо левіти м'ясе люблять.

– Прив'яжи собі язика, чоловіче! Та ми ніколи й не бачили того м'яса. І хоч те подумав би ти своєю головою: чи вистарчить кількох ваших баранів на таке число слуг Божих?

Так обізвався один левіт, що не знати звідки опинився поблизу. Останніми часами їх взагалі чомусь всюди стало повно: де зібралася купка людей, де зав'язалася яка-будь балачка, – дивись, уже левіт поблизу, стоїть, слухає, вв'язується в бесіду. Але їх обов'язок служительства був такий ще новий, що люди забували про нього і вважали їх от за таких же самісіньких, як і всі юдеї: один був з коліна Юдиного, другі – Ісахарового, а ці з Левіиною, – от і все.

Але тепер рудий юдей чомусь надзвичайно вороже глянув на левіта й буркнув:

– Піді донеси Моїсею...

– Я не донощик, та, зрештою, не маю чого доносити, а от ти, певно, маєш кущу близько кущі Корея, що говориш його словами.

І, замкнувшись у рівнодушну неприступність, відійшов левіт геть та наблизився до другої купки бесідників. Тут низенький, грубий, але рухливий юдей критикував простоту Моїсейових жертв і взагалі обряду:

– Ну, що то таке? – говорив він, жестикулюючи руками. – Сьогодні взяли барана, розрубали його на часті, дещо спалили, дещо зїли; завтра знов взяли барана, розрубали його трішки інакше – і знов дещо спалили, а дещо зїли. І все те відбувається тут же, на очах у всіх, без усякої урочистості, без усякої таїни. Ну, що то за обряд? Я люблю так молитися, щоб у тебе аж мороз поза спиною ходив, щоб було на що подивитися, було чого й послухати. Тоді чоловік і молитися інакше, і думки його стають якісь інші, і сам він більше прив'язується до Бога. Он у єгиптян! Як можна порівняти навіть з нами? Які в них храми, ай-ай-ай!.. Цілий день можеш ходити в них і заблудити серед тисячі-тисяч колон. А туди, де жерці роблять своє діло, хіба можеш ти не то дістатися, а навіть глянути, глянути хоч би одним оком? Ану, хтів би я подивитися, хто б посмів! Так враз і здох би на місці!.. А як вийде процесія, та жерці всі в золоті, а опахала блищать дорогим камінням, а боги в квітках, а музика, а спів – ігі-гі!.. От тут починає чоловік молитися так, що аж шкура на ньому тріщить, а очі – як не вилізуть з лоба. А в нас? Пхе! – і він аж губи вивернув від погорди.

– Ну, а де ж би ми могли мати такий храм, як у єгиптян? Таж ми сьогодні тут, а завтра де?

– А я хіба кажу... доконче такий? Хіба я так от, точнісінько так сказав? Я не хочу такого храму, але нехай мені дадуть Бога, щоб я його бачив, щоб міг поцілувати, доторкнутися рукою. А то хіба я бачив свого Бога? Або ти, або він, він – та всі? Ану виступи наперед, хто бачив Бога?

Юдей говорив голосно й сильно розмахував руками.

– Моїсей бачив, – несміло відповів хтось.

– Моїсей! – жваво підхопив низенький. – А що я маю в кишені з того, що бачив Моїсей? Хто бачив, той нехай і вірить, а я не бачив, то я... не... – тут він зупинився й швидко озирнув всіх своїми лисячими очками, але зараз же прибрав попередній тон. – Ну, я можу вірити, а можу й ні. Я-то вірю, бо чому ж би я не мав вірити, але... але хіба і всі такі, як я? Є такі, що й не вірять.

– І ти з ними, – сказав хтось, не знати хто, з гурту.

Чорненький перелякався й почав клястися, що він завше давав на жертву і що йому ніхто не може нічого закинути, але його мало хто слухав. Левіт же, здавалося, і зовсім не чув, про що тут була бесіда, бо стояв, відвернувшись, й пильно дивився на гору. Чомусь ніхто вже не хотів провадити такої бесіди далі, і всі порозходилися в різні сторони, пристаючи до інших гуртків.

Тим часом сонце вже не на жарт почало припікати. Люди почали непокоїтися, бо були голодні. Розмови стали більш крикливі й менш зв'язні: кожному хотілося, щоби його послухали одразу, і то його одного. То там, то там якась мати, голосно кричачи, мовби приходила остання її година, задирає сорочку дитині й давала кілька голосних ляпанців; а друга, молодша, потай виймала з пазухи сир і, відвівши дитину, мов за яким ділом, трішки вбік та закриваючи своєю одежею, совала їжу до рота та наказувала швидше їсти. Але дитина, наївшись, починала хвалитися перед товаришами, ті прибігали до своїх матінок і сипали, як з мішка, різними докорами: всі їдять, лиш ми... всім дітям матері дають, тільки ми... і т. д. І між матерями повставала суперечка: одна починала докоряти другій гріхом та лякати карою Божою, а друга виправдувалася, що вона сама – Боже, боронь! – і не подумала навіть їсти, лише трішечки, зовсім трішечки дала дитині, а з дітей навіть Бог не питає суворо, бо вони ж такі дурні. Хіба вони розуміють, що таке піст?

І дуже всім обридло стояти; навіть у передніх, що бачили все, й чули, й захоплені були релігійним екстазом, – навіть у них все вже випарило південне сонце, і зосталося лише почуття важкої конечності. І тому можна собі уявити, які раді були всі, коли нараз побачили громадку

своїх ватажків, що спускалася з гори. Всі надзвичайно оживилися, забули й про спеку, й про голод і, кричачи, почали тиснутися до того місця, де мали зійти старшини: кожному-бо хотілося подивитись якнайближче на людей, котрі от за хвилину перед тим бачили місце стіп Господніх і, може, навіть торкалися його устами.

А купка старих дідів, із Моїсеєм на чолі, повагом, не спішачися, йшла в урочистому настрою і, оточена радісним, ляскаючим в долоні Ізраїлем, відповідала на запити. Всі були цілі, нічим не ушкоджені, ані одна волосина навіть не впала з голови; лише очі їх горіли від внутрішнього щастя, а уста самі говорили, прибираючи якнайліпші, якнайдорожчі слова. Авірон на цей раз уже протисся на самий перед і чув усе, від слова до слова.

Захоплення було повне! Старі люди бачили таке, якого не доводилося нікому з них бачити за все життя.

Місце, де стояли ноги Господа, було, як би сказати... мов камінь сафір – лише де-де? Хіба буває коли камінь сафір такий ясний, такий сяйливий, такий променистий, як сонце, і такий прозорий, як твердь небесна?.. Ні, це щось інше, щось неземне, – такі камені можуть бути лише на небі!

А довкола – все попалено! Великий такий круг, – і в ньому все чорне, як гнів Божий, і Моїсей каже, що так було б з усяким, хто наблизився б до місця того без Божого позволення. О славен Господь! І славен Моїсей, великий пророк наш! Він єдиний, що може говорити з Богом – і зостатися живим!

А Моїсей стояв осторонь і мовчав. Лице йому було суворе, і лише очі... горіли таким вогнем задоволення влади, що, справді, цей пророк сам здавався Богом.

І всі люди були задоволені, і вернулися до куц своїх, і їли, і пили, і славили Господа й пророка його, а свого верховного ватажка Моїсея.

IV

А потім уже сталося це...

Знов пішов на гору Моїсей до Бога, взявши з собою молодого Ісуса, сина Навінового. Відходячи, не сказав ані слова, скільки часу пробуде на горі, коли його ждати; лише поставив на своє місце Арона і пішов.

І всі бачили, як він увійшов у темну хмару, що все ще стояла над вершиною гори, і всі були спокійні, бо що ж з того, як ватажок одходить собі на кілька днів від народу? Всього – кілька днів.

Але от пройшло три дні, п'ять, сім – Моїсея не було. Чим це можна було пояснити? Люди догадувалися всяко і взагалі багато, може, навіть занадто багато, про це говорили, – бо хтось там сказав якесь нерозумне слово, про котре й забув через хвилю, а воно пішло вже сонмом, виростаючи, як сніжна куля, й тривожачи собою уми. І врешті сталося так, що занепокоївся нарід і повстало замішання серед нього... Ранком уставали сусіди, і перший запит був: чи не вернувся? Жінки збиралися коло джерела і, набравши води в свої посудини, забували, що сонце вже зігріло її, що дома нема ані крапельки, – і балакали, балакали без кінця – все про одне. Вони умисне ходили по воду якнайдалше, щоб побачити ще й інших жінок, щоб почути, що ще й там, у другім кінці стану, говорять люди. І після кожної з тих ранішніх і вечірніх розмов – новий клубок вістей розмотувався по сонму, заплутуючи навіть ясні уми та вливаючи отруту сумніву навіть у кріпкі душі. Мов ту воду, що приносили жінчини, вливали вони разом з усіма своїми свіжими вітками у камінь віри мужів, – і щілина сумніву росла, росла, розтріскувала камінь на порошок.

І от почали вже непокоїтися мужі. Їх недовір'я і сумнів не були такі рухливі та жваві, не перелітали десять раз за один день від одних воріт стану аж до других, але тим твердіше вони вривалися в голову й сиділи там, як те каміння пустинь. І нечисленні були сумніви мужів, не прибирали таких розмаїтих, строкатих барв, але, раз зародившись, вже не переставали непинно рости, мов добре годований бик. І вечірня бесіда мужів була похмурою і довгою; жінки наближалися до тих груп, але їх проганяли, бо невелика приємність мужеві пописуватися розумом своїм перед жінкою. Але жінки все ж лізли знов, хоч зовсім могли того не робити, бо кожна з них була певна, що про все довідається від чоловіка вночі. Але то ж ще вночі, а жінки не хотіли чекати, крутилися довкола, вмішувалися в розмову, не даруючи мужеству мужів навіть тих кількох годин.

Але добре. Що ж на те все Арон, заступник Моїсеїв? Хіба можна думати, що він того нічого не бачить, не чує? Та як же він дозволяє ширитися неспокою проміж людьми? Невже він не знає, що з того насіння завше виростає гіркий плід?.. Ні, він, певне, бачить все те, але що він може? Та, зрештою, хто його буде слухати? Коли відходить могутній ватажок і ставить на своє місце заступника – всі зараз же починають порівнювати й переконуються, що заступник зовсім не нагадує ватажка, бо і взагалі його ніхто не може наслідувати. А переконавшись, починають дозволяти собі лїнь і непослух, мов хотять трішки відпочити.

Так було і з Ароном, але ще в більшій степені, бо Арон був м'який, добросердий і ласкавий чоловік, але безхарактерний і безвільний. І чи таким же несмілим рукам було тримати в послузі? Та ще кого? Ізраїля, що з Богом самим боровся й не раз вже, не два топтав заповідь його. Перед Моїсеєм тремтіли, і він не потребував навіть говорити, а коли говорив, то вже всі були певні, що слово його непохитне, і нікому навіть у голову не приходило спробувати не послухатись. На що вже Корей, а і той ніколи не посмів опертися одверто; висміював у затишку, критикував, але все ж виконував кожен приказ. Що він не став на коліна, як усі стояли? Так це тільки тому, що був дуже далеко назаді, а будь він там, коло Моїсея, – колінчив би так само й не пустив би пари з рота.

А Арон?.. Сумно було дивитися на його «верховний суд». До Моїсея приходили в трепеті, бліді; говорили мало і лише до справи; той, хто брехав, – мимоволі запинався, збивався, і одразу всім було видно, хто правий, а хто ні. А коли по хвилі намислу вирікав Моїсей свій суд, з глибоким поклоном відходили тяжєбники, покоряючися за-судові, хоч би який він був. Перед Ароном же ставали, як перед усяким іншим старшиною: кричали, сварилися, навіть билися перед ним. Один клянеться страшною клятвою, що він правий, а винен другий; другий ще страшнішою клятвою клянеться, говорячи те ж саме. Арон слухає їх, несміло пробує втихомирити, а коли нарешті той гвалт скінчиться й починається суд, Арон мов боїться образити й того, й другого позовника, мовби хоче виправдати їх обох, а вирок придумав постановити такий, що ні та, ні друга сторона не бувають вдоволені й відходять ще більшими ворогами.

А останніми днями Арон і зовсім уже згубив голову під натиском своїх обов'язків. Люди мов ошаліли. Серед них почала ширитися злочинним якимсь розумом вигадана звістка, що Моїсей давно вмер, пропав там на горі, а значить, увесь сонм, тисячі людей, жінок, дітей, zostалися тут, серед пустині, не маючи дороги вперед, забувши дорогу назад. І от тепер тільки всім ясно стало, що за безумство був їх похід і що за сила була Моїсей. Та це ж він, один він вів усі ті тисячі в безвісній, жадній пустині, уміючи видобути воду, уміючи знайти шлях. Ніхто не питався його, чи ж він знає дорогу до тої невідомої Обітованої Землі, чи також іде навмання, куди трапить. Нікому навіть у голову не приходило спитати себе: а по яких же признаках пізнає Ізраїль землю обіцяну? От прийдуть кудись, Моїсей скаже: «Так! Сюди я вас вів, бо, власне, цю землю обіцяв вам Господь». І то має так бути? І він не зблудив і не завів зовсім до якого іншого краю?

Словом – не було сумнівів. На міцній горі, на грудях Моїсейових, побудувався спокій народу, і тривога спала. Але от тепер, як захиталася підвалина, як... як, може, щезла навіть вона з лиця землі, – всі ті сумніви виринули. І виринули одразу, цілою масою, – і спокій пропав. Тисячі питань заворушили мозок Ізраїля, непевність звилала гніздо в грудях його й вивела пташат, ім'я котрим – страх. І ці почварні нічні птиці розлетілися сонмом, прилетіли до кожної кущі, збентежили спокій домашнього вогню. Шум крил їх наповняв увесь простір табору Ізраїлевого й мішався з гомоном стривожених, очманілих людей.

– А ти гадаєш, Моїсей – хто? Може, ти думаєш, що в жилах його не тече кров і що тіло його не боїться віспи?

– Правда, правда! Він такий же чоловік, як і всі ми, і так само може вмерти кожної хвилини.

– А може, вже й умер, – завше додавав хтось невідомий і замовкав. Довго шукали всі очима, хто це сказав, але ніколи не могли знайти, бо це говорила кожна душа сама собі. І від слів того невидимого завше ставало страшно, хоч він, власне, нічого нового не сказав. А раз попавши на стежку жахів, люди вже боялися навіть звернути з неї й починали собі намальовувати всякі найнеможливіші пригоди, що могли зустрінути Моїсея там, на горі. Хтось невдало й незграбно пробував боронити:

– Того не може бути... Бо коли він з самим Богом міг говорити...

– То тим гірше! Власне, тим гірше! – викрикував хтось інший, мов навіть зрадівши.

– Аякже! От я тобі скажу, що знав я у Єгипті одного чужоземця, котрий умів говорити з львами пустині. І ніколи їх не боявся, ходив на місце їх їжі, котру видирав їм навіть з рота, спав з ними в їх логовах. Але що ж? Однаково кінчилося на тім, що леви розірвали його. Бо з усіх слів, які він знав, він забув одне, маленьке...

– Так, так... Хто все лазить на високе дерево, мусить колись упасти з нього, як від старості чи перевтоми ослабнуть руки.

Сонце заходило криваво, – і це яскраве жорстоке світло мов ще більше дратувало умисли людей, веліло їм наближатися до краю пропасті. Люди починали говорити про найстрашніші речі, – і те, що вони говорили про найстрашніші речі, ще більше додавало їм боязкої сміли-

вості, робило їх зухвалими, веліло їм ще свавільніше сягати навіть на покров Божої тайни, кощунствено зриваючи його перед собою. А потім знов дивилися на захід, чули, що от скоро, зараз навіть, настане ніч, розмови стануть ще страшнішими, і голос ще більше задрижить.

– Чому всі люди бачать своїх богів? – умисно голосно говорила висока юдейка. У неї був великий рот, і це показувало на сильний, рішучий характер. – Чому всі люди бачили своїх богів, а лише ми – ні? – ще вище підіймала вона голос, а волосся вибилося з-під покривала й незграбними космами бовталось по виду. – Я таки бачила дещо на своїм віку й знаю, що всі люди повинні мати своїх богів, і мають їх. І кажуть нам, що й ми маємо, – але де ж? Де ж він є? Покажіть мені його? Я бачила Озіріса, я бачила бога Фта, я бачила Ізиду під чорним її покровом, але я ніколи не бачила Єгови. Нам говорить Моїсей, що ніби він бачив...

– Ні! Він ніколи того не говорив! – перебив хтось.

– Як не говорив? Говорив! Я сам те чув! І не раз!

– Не міг ти того чути, бо він того не говорив ніколи.

Починалася суперечка, котрій кожен був вдячний, бо вона хоч на хвилину відривала його від страшної теми. Зчинявся гвалт, після котрого вже ніхто не був в силі сказати напевне: чи таки говорив Моїсей, що бачив Бога, чи ні.

– Але що мені з того, що він бачив? Коли я не бачив!

– А де він сам, той, що бачив?

– Може, вже біліють його кості там десь між камінням...

– А ми сидимо тут, як отара, і ждемо.

– Завів нас у пустиню й кинув. Куди нам тепер?

– Він нас вів. Він хвалив ту землю, котрої ми не знаємо.

– О, навіщо ми послухали його і вийшли з Єгипту? Чи не ліпше було робити на єгиптян, ніж умирати тут в пісках лютою смертю? Де наш шлях і де надія наша? Ми не знаємо, що будемо їсти завтра. В Єгипті ми гірко працювали, але сиділи над казанами, повними м'яса, і хлібів їли досхочу, а тут голодна смерть погрожує нам і дітям нашим. Він пішов, він пропав, він умер там десь, – і Бог його покинув нас. І не маємо ми тепер Бога, і нема кому вести нас. Чому всі люди мають Бога, лиш у нас не було його ніколи? Зробімо ж Бога собі! Поклонімося йому! Нехай веде він нас куди хоче, а ми послідуємо за ним!

І даремне розважніші, богобоязливіші силкувалися заспокоїти нарід, погрожували, нагадували, – ніщо не помагало. На людей напав якийсь жах. Мов почули вони себе нараз виснувшими над безоднею й хапалися за гостре каміння. І в криках людей чулося щось тривожне, і перелякані були всі рухи їх, і гомін їх вражав неспокоєм, і болючий був плач їх жінок. Здавалося: не знайди вони Бога собі зараз же, в цю хвилину, – і всі збожеволіють, бо все пропало, всюди загибель... І приходила ніч, і нікого не заспокоювала. Довго тяглася, потім кінчалася, і знов наставав день ще гарячіший, ще тривожніший; сонце розпалювало серця...

А між тими всіма товпами напівшалених людей самотно й сиротливо товкся один – Авірон, і душа йому краялася. Падала слава Моїсейова! Падала віра! Руйнувався Божий чертог!

– Та прийди ж ти, прийди, о пророче! – з стогоном простягав він руки й поривався бігти туди, на гору, в ту страшну чорну хмару, що не зіходить з вершини. Знайти там Моїсея, розказати йому, що гине все, щоб вернувся він, будівничий, і знову скріпив своїм словом свавільні одиниці. Уже знову піднявся Ізраїль на Бога свого, і глас молитви воплем біснотатого замінив. І сквернить свята, і путь Господа небреже. Вернися, праведнику! Ти єдиний можеш умолити передвічного й відхилити десницю кари. Вернися!

Але що міг зробити він, хлопець? Чи схотів би ще з ним говорити Моїсей, коли б навіть довелося його там знайти? Чи повірив би? А чи не спалила б гора дерзновенного, чи не вбив би камінь, як того пса?..

І лиш безсилимими сльозами кропив Авірон крик своєї душі.

V

А одного дня мов пірвало що людей.

Всі прокинулися рано, неначе з готовим уже рішенням. Не змовляючися й не радячися, великою гурмою зішлись разом і, наповнивши повітря криками, сунули до кущі Аронової. Рухи їх були дикі, і обличчя їх були обличчями тих, що топчуть ім'я Бога свого. Мов криком своїм і поблизками очей хотіли вони задушити докори сумління й забути в свавільних рухах та божевільних словах.

І йшла товпа, і росла по дорозі; жінки й діти вибігали наперед. Найприємніше було дітям: вони літали поміж кущами, збиваючи таку страшенну куряву, що нічого не було видно, підхлюпували уривки розмов старших і вигукували їх потім, як необорні істини; а дорослі, чуючи свої думки повтореними в повітрі тисячу разів, набиралися переконання, що й справді сказали щось велике. І обидві сторони були задоволені.

От і куща Аронова. Стала товпа, і крик зміцнів, виростаючи до якогось шалу, до потреби кричати. Заступник Моїсея вийшов блідий, тремтячи, і довго не міг сказати ні слова за шумом товпи. І лиш як вона затихла, сказав, але сказав таке звичайне, таке вбоге слово... О, чи те сказав би Моїсей!..

– Чого хоче від мене Ізраїль? – так, тільки так сказав Арон. Голос його тремтів, і рука нервово куйовдила бороду.

Диким покриком відповіла пан-товпа, святкуючи свою силу й смирення ватажка свого. Нічого не можна було розібрати.

І просив Арон, щоб хтось один або бодай кілька чоловіків вийшли наперед і сказали бажання народу, але нічого не помагало – говорили всі. І вимахували палицями перед лицем самого Арона, і жінки кричали йому майже в ухо:

– Зроби Бога нам! Досить нас дурити! Ми хочемо мати Бога, як і всі люди.

А другі ще голосніше кричали:

– Де твій Моїсей? Де той сладкогласець, що так багато набрехав нам про якусь землю? Дай нам його, щоб ми розірвали його тут на шмаття й кров'ю його напоїли пісок пустині, може, хоч цим умилюємо тутешніх богів, і вони не вб'ють нас тут голодом, і спрагою, і стрілами ворогів.

– Та він уже здох, той Моїсей, там десь на горі, – кричали треті. – Хіба ми не знаємо?

– Ти тут замість нього! То давай нам Бога, а то ми тебе самого вб'ємо замість брата.

І перелякався Арон до краю. Він сам уже в душі почав сумніватися – може, й справді погинув Моїсей? От уже скоро півтора місяця добігає, як він пішов, – і про нього ні чутки. І Арон уявляв уже себе на чолі цього дикого, свавільного народу, і тремтіла душа його: «Що я з ними зроблю, з цими людьми жорстоковийними? Зле зробив брат, що власне мене випхнув на це тяжке становище...»

І безрадний, несмілий Арон готов був хоч зараз же віддати важке берло влади над ізраїльським народом, аби було кому взяти його. От і тепер: він і не пробував навіть обстоювати за законом, братом поставленим, і не потикався опам'ятати нарід, бо сам чув, що нічого з того не вийде. А тільки просив жінок, щоб дали свої сережки, й персні, й всякі інші золоті прикраси на Бога: наївний дід гадав, що жаль стане жінкам ізраїльським своїх дорогоцінностей, що вони зарепетують і вплинуть заспокоююче на своїх чоловіків.

Але не вмів оцінювати Арон того, що називається запалом людей. Як тільки сказав він слово про золото, почали зривати з себе жінки все, що було на них золотого, чоловіки кидали на купу золота й свої нашійники, і нагрудники, і пояси з золотими бляхами, і обручі; ті, хто не мав при собі золота, побігли по кущах, витягали з схованок своє добро; і не минуло, може, двох годин, як перед кущею Арона наскидалася велика купа різного золота.

І побачив Арон рішучість Ізраїля й смілість, з якою поривав він з Моїсейовим законом. Думав ще просто відтягатися; говорив, що от, мовляв, треба багато приготувань робити, довго ліпити форму, робити всякі порошки й т. ін. – словом, що це зовсім не така проста річ, якщо може собі дехто уявляє. Але товпа випхала наперед старого й славнозвісного майстра Веселіла й кричала на нього, щоби він взявся за роботу.

– Цей зробить скоро!

– Ого! Ще й як!.. До нього навіть єгиптяни вдавалися, коли їм треба було лити їх богів.

– Ей ти, старий п'яничко! Ану, покажи Аронові, як ти вмієш!

Веселіл мусів голосно приректи всьому сонмові згоду, і лише після того, як завірив своїм словом, що завтра або, найдалше, позавтра Бог буде готовий, люди заспокоїлися й розійшлися з піснями та криками радості по кущах.

– От тепер і в нас буде справжній Бог.

– Нехай він веде нас далі, – доки ж ми будемо тут стояти!

– Пощо далі? Хай він верне нас назад до Єгипту: тепер єгиптяни стратили нас, то пізнали нам ціну і вже інакше будуть поводитися.

...І чув все те Авірон і ломив собі руки...

А на другий день надвечір Бог, в образі тельця, уже був готовий. Нетерпеливий Ізраїль носив дрова, жарко палив у печах, і скоріше енергією народу, ніж умінням майстрів, повстав телець. І не діждалися люди, поки він застигне навіть, і розбили форму вже тоді, як він ледве-ледве ще тримався і був такий гарячий, що одна жінщина, котра в безумстві хотіла його поцілувати, попекла собі губи і, виючи, бігала потім пустинею. А люди сміялися з неї вдоволенням сміхом осягнутих і раділи, що такий сердитий їх Бог.

– От Бог, так Бог! – кричав нарід. – Це він вивів нас із Єгипту, а не Моїсей!

– Так, так, – кивали головами старі юдеї, – Бог повинен бути тельцем, бо це найбаго-родніша тварина.

– А я сказав би навіть... овном повинен бути Бог, бо що таке чоловік без баранів і овець?

І взяли великий-великий камінь із святої гори, котрої ніхто вже не боявся, бодай внизу, і поставили високо на пригорку; Аронові ж звеліли зробити вівтар перед Богом і спалити на нім жертву всесожження й спасіння. І лиш тому, що наступила вже ніч, відложили свято на завтра й розійшлися, радуючися, по кущах своїх.

А ті, що zostалися вірними заповітам Моїсея, не виходили навіть з шатрів; було то коліно Левііно і деякі роди з других колін.

VI

І був уже сороковий день.

Тридцять дев'ять днів і стільки ж ночей минуло з того часу, як хмара покрила своєю чорнотою Моїсея на верху гори Синай. О, якби знали люди, навіть якби знав один хто-будь з усього великого сонму людей, що власне сьогодні прийде Моїсей, – не було б тельця, не було б гріха перед Богом невидимим, і не було б великої немилостивої кари його. Але ніхто того не знав, – і рано зібралися люди на жертву перед постаттю нового Бога. Жінки були убрані в усе найдорожче своє, обличчя мужчин сяли радістю, і волосся дітей було добре умашене.

Арон приносив жертву. Він усе робив так, як Моїсей, – і людям приємно було, що от їх ритуал відправляється не перед порожнім місцем, а перед справжнім Богом, якого можна бачити й мацати, не боячись кари за це. Їх душі спочивали після того страху, який наганяв на них Моїсей іменем свого невидимого Бога й таємністю обличчя його. І їх радість була справжня, їх веселощі непідроблені, їх пісня свободна: всім серцем вони відчували, що дійсно кланяються своєму Богові, котрому нащадки їх будуть служити до кінця віків.

І взялися всі за руки, і чоловіки й жінки, і почали швидко крутитися довкола Бога й співати йому. А ті, що не попали в круг, теж кричали собі якісь веселі слова, й плескали в долоні, і били в свої казани, і трубили в труби. І галас такий повстав у сонмі, що можна було подумати, немов знову проклятий Амалік напав несподівано, та оце недорізані люди кричать своїм передсмертним криком. А як дійшов уже шал найвищого напруження, і завертілися всі, як безумні, і крик перейшов уже в звіряче якесь нерозуміле виття, – нараз...

Щось сталося з товпою.

Ще один крик, але єдинодушний, мов з одних грудей, мов пустиня сама крикнула, перервав дику оргію. Люди всі впали навколішки, і очі всіх обернулися в одне місце... З гори сходив Моїсей.

Він ніс якесь каміння тесане в руках, а довкола голови його мов світло сяло. І здалека побачив він тельця і танець Ізраїля і побіг з гори, як молодий хлопець. І вихром свистячим, бурею пронісся крізь завмерлу товпу – і став перед тельцем...

І хвилину стояв лиш з дико вираженими очима, а потім закляв страшним прокляттям, підняв своє тесане каміння догори й ударив ним з усієї сили об землю. І розлетілися скрижали на кусні, а Моїсей топтав їх ногами й кричав, страшно кричав, рвучи на собі сиве волосся:

– О, що ж ти наробив, Ізраїлю! Люди жорстоковийні, пощо прогнівили ви Бога помсти! Таж поразить він вас, поразить страшно, і на діти ваші положить руку свою аж до дев'ятого коліна! О Ізраїлю, Ізраїлю, що ти наробив!.. – І кричав потім до брата, бризкаючи слиною: – Ти!.. Ти, дурню старий! Що зробили тобі люди ці, що навів ти на них такий гріх великий? Як же ти смів забути слово моє й Господа нашого слово, дурню ти старий і малоумче!

Арон безсило виправдувався:

– Знаєш же ти людей цих... Хіба міг я їм супротивитися, коли вони прийшли цілим сонмом до мене й почали кричати: «Зроби нам Бога! Зроби нам Бога, щоб ішов перед нами! Чому в усіх людей такі Боги, що можна бачити їх очима, лише ми не маємо кому поклонятися!» І загрожували вбити мене й уже приступали до мене...

Але Моїсей не дослухав...

Нараз, завивши по-звіриному, побіг він до кущі своєї, закликаючи на бігу якимись незрозумілими словами. І пронизав жах серця всіх людей, – страшно було дивитися, як біжить перед ними й виє високий сивий дід. Усі мов повростали в землю.

А Моїсей вбіг до своєї кущі, і схопив там військову трубу, і вибіг, і затрубив. І кричав дивним і страшним голосом:

– Хто Господень, нехай іде до мене! Хто zostався вірним Господу, нехай іде до мене! – І знов трубив, напружуючися, в бойову трубу.

І, чуючи голос війни, почали збігатися до нього вірні, підперезуючися на бігу мечами. І прибігло коліно Левіїно й вірні з інших колін. І Авірон підперезав свій меч. І ще, і ще, і ще збігалися озброєні люди, а Моїсей все трубив і трубив, аж поки не покрилася просторінь довкола кущі його сяйливими мечами й розбурханими людьми. Те, що вони zostалися вірними серед такого захитання, це наповняло їх груди гордістю й рішучістю, а серця їх тривожно билися, передчуваючи, що нині велика жертва буде Богові, і не дурно мечі будуть виснути коло пояса, і м'язні не спочинуть. А коли вони дивилися на Моїсея, який він був запінений, розпатланий, розшарпаний, коли передавалося їм від нього те, чим горіла душа пророка, – о, тоді буря якась повставала в їх грудях, зростала якась безплотна ненависть, і криками вони тривожили один одного.

А Моїсей кинув нараз трубою об землю, скочив на камінь і крикнув, але таким нелюдським голосом, що у тих, хто був поблизу нього, затремтіли ноги:

– Господь!.. Це глаголить до вас Господь, Бог Ізраїля!.. Горе вам!.. Горе вам! Руку мою наведу на вас і розвію вас, як пісок, і хліб печалі вам дам і воду тісну!.. Це глаголить до вас Господь: кріпко підпережіть мечі свої і, обнаживши їх, пройдіть крізь стан від одних воріт і до других. І убийте кожний брата свого, кожний ближнього свого і кожний сусіду свого!..

...Щось страшне почалося...

Мов дикі звірі, що від крові п'яніють і гублять розум, кинулося коліно Левіїно на братів своїх. Забули левіти, що це не ворог, що це рідний же Ізраїль, з котрим пили і їли вони вчора. Забули, що тут ті, котрих вони поважали, любили, у котрих питалися поради. Все забули левіти. Те, що Моїсей помітно відрізняв їх від інших; те, що їх вибирав він завжди для жертвоприношень, давав їм до рук трішки якоїсь влади, – те відділило вже їх від братів тонкою, ледве помітною якоюсь перегородкою, вони чулися чимсь вищим, трішки чужим. І тому тепер забули вони серце в грудях, забули, що й вони такі ж самі юдеї, як і ті, що тікають перед ними, – і били, і рубали, і різали, мов увірвалися в дім запеклого й давнього ворога і мстять невинність судженої своєї. Якась таємна й страшна сила тягла їх уперед, і без думки, без вагання корилися вони їй, пам'ятаючи лиш одне, – треба пройти до воріт і вернутися назад, убиваючи.

І вони вбивали... Ганялися за тими, хто тікав, розрубували голови тим, хто, ставши на коліна, благав про помилування. Коли мати затуляла собою дитину – вбивали й матір і дитя; коли мати, кричачи несамовито, витягала немовлятко перед собою – вбивали й дитину, і матір. Хлопчик термосив труп батька – меч перетинав хлопчика; двоє дівчаток тулилися одна до одної – обидві вмирали. І не було тут людей, тут були тільки – меч і жертва.

І Авірон, молодий, чутливий, з ніжною душею, теж біг у товпі синів Левіїних і зросив меч свій кров'ю. Він не пам'ятав нічого, біг у кривавому млоному забутті, і навіть ім'я, дороге ім'я Асхи ні разу не прийшло йому до думки. Щезла свідомість, щезла душа, – zostався один інстинкт, дикий, обнажений, загіпнотизований інстинкт.

І тільки вже потім, коли всі вони, убійники, задихані, забризкані людською кров'ю, з блуждаючими п'яними очима, вернулися до кущі Моїсея і пророк дякував їм в імені Господа, призиваючи всякі благодаті на їх голови, – тільки від тої хвилі почала вертатися притомність до Авірона, але ще так поволі, що він, запаморочений, ледве розбирав слова Моїсея.

– Благословення дасться на вас, – звідкілясь, мов здалеку-здалеку, чувся придушений, але знайомий голос... А сини Левіїни стояли, похиливши свої голови, й усмішка щастя, щастя сповнення обов'язку, щастя майбутніх благ, розцвітала на їх закривавлених обличчях. Вчора різали вони овнів, сьогодні людей, але все те однаково – для Бога, во славу його.

А заду стогнав ранений сонм. Безсилі, побиті люди скавучали й лише проклинати вміли. І проклинали. І ці прокляття важкою удушливою хмарою зп'ялися над табором та, зливаючися з риданнями жінок, линули... теж – до Бога.

VII

Ой, як заболіла душа в Авірона!.. Як тяжко стало йому, як хотілося б спомин самий виврати з серця, забути свій кривавий меч і кривавий день... Кругом, кругом, всюди кругом, де глянуло око, де вчуло вухо – всюди стогін, і плач, і прокляття. Авірон не міг собі навіть уявити, що людський язик може так страшно проклинати, що людський мозок може вигадати такі люті кари. З кожної кущі, з кожного шатра нісся плач, і ридання, і безумні, тяжкі прокльони.

От чиєсь бідне полатане шатро. Кріпко зав'язані двері його, а всередині, б'ючись над чиймсь трупом, тяжко кленуть Моїсея жіночі уста.

– О, нехай би вогонь спалив черево те, що носило тебе, і змія виссала груди, що годували тебе! О, нехай би черв ненаситний вселився в утробу твою і гриз би тебе день і ніч, аж поки не згинеш ти між шатрів, і пес прокажений відкине своє на лице тобі, і щоб тіло твоє залишилося одно серед пустині, і щоб гієни й шакали бридилися їсти його, і щоб вітер, пролітаючи, оминав би тебе, боячись запаскудити хвилю свою, боячись мимовільно занести затруений подих до джерела чистої води, до смоковниці. Бо від смороду тіла твого висхне вода і смоковниця згорить, плачучи до небес і жаліючись: о небо! невже ти не могло послати мені ліпшої смерті?..

І вила жінка, і чутно, як била себе в груди, а потім, ухопившись за волосся, рвала його на собі й ламала руки, вся витягуючися.

І не міг того чути Авірон... «О пророче, пророче, що ж ти наробив?» – хлипаючи, говорив він кілька разів і біг, біг геть із стану, щоб утекти, щоб не чути. А навздогін за ним з тисяч куш, з тисяч уст неслися стогони, прокляття, море проклять.

Він біг, а йому здавалося, що всі знають, що всі бачили, як він рубав мечем, що от зараз з тої кущі вибіжить жінка й закричить: «Не пускайте його! Не пускайте його, він хоче втекти... Це він убив мого брата, не пускайте його!»

І, все прискорюючи біг, вискочив Авірон за ворота, і ще довго не зупинявся, ганяючи порожньою пустинею без цілі, без напрямку, бо хотів тільки одного – зайти так далеко, щоб не чути гомону стану та отих божевільних прокльонів.

От він уже тут, він уже далеко. Тут уже спокій. Мовчання пустині поглинуло все, навіть той лемент юдейський. Спустилося небо між станом і тим місцем, де був молодий хлопець; пісок засипав сліди, і всякий, здавалося, зв'язок загубився.

Авірон сів і взяв голову в руки...

Далеко-далеко, повита туманом, виднілася гора Синайська, – і ще яскравіше вирізувалася на синьому небі та чорна хмара, що з неї говорив колись Бог. Деся тріщала цикада, щось живе проповзало кругом, але Авірон не бачив нічого й не чув. Він думав, і думи його були такі пригноблені, такі жорстокі, що роздирали серце.

Хто тепер плаче там від його, Авіронового меча?..

Неясно пригадуються ті хвилини шалу, але щось так ніби мерещиться Авіронові якийсь бородатий чоловік. Він, певно, був кривий, бо так незграбно коливався, тіпаючи всім тілом. А коли почув, що молоді ноги доганяють, догнали його, – обернувся. На одну мить побачив Авірон перекивлене страхом, обезсилене лице, слину на бороді... а потім уже нічого не пам'ятав, бо вдарив мечем прямо в лице. І ще пам'ятав ту мить, те дивне почуття, коли меч, вільно розсікаючи повітря, нараз стрепенувся на одну непомітну хвилину в руці, в'їдаючися в тверду кість і розбризкуючи кров у повітря...

«О-о-о!...»

«Невже це було? Невже це могло бути?... За що, за що я його вбив?..»

«Він согрівив перед Богом...»

«А як я знаю, що він согрівив? Може, він і не кланявся тельцеві, може, він пішов лише так, подивитися...»

А як і согрішив, то що?.. Що таке гріх?..»

«Гріх – це те, коли я зроблю не так, як приказав мені Моїсей... Боже!.. Та й тільки?.. Мені приказав раз батько поставити кущу на певнім місці, а я побачив там нечистоту й поставив на другім, – то я вже согрішив і за це маю вмирати?.. Ой, що ж це я нічого не розберу... Поможіть мені хтось! Дайте мені зрозуміти, що не вбивство я зробив, а виповнив святий свій обов'язок. Покажіть мені гріх в усім його страху, в усій його остогиді великій, щоб я міг переконатися і бачити, ясно бачити, що за нього треба було вбити того бородатого юдея й усіх, забитих сьогодні!..»

І він стогнав, і не міг сидіти на місці. Встав, ходив пустинею, не находячи собі спокою. Саме поняття гріха якось так здрібніло в його очах, що він не міг віднайти різниці між простим непослухом і гріхом проти Бога, – це здавалося йому однаковим. І він далі й далі тривожив себе питаннями, мучився, не маючи сили розв'язати їх: вони невпинною палючою низкою проходили через його мозок і лишали кривавий слід по собі.

«Моїсей велів тобі вбивати «брата свого, ближнього свого й сусіду свого»... Ну, а що, якби справді ти зустрів сусіду свого, старенького доброго Ефуда, що тебе хлопчиком ще маленьким чукавав на колінах і приспівував жартівливу пісеньку? Ти вдарив би і його в лице мечем?»

«...Не знаю... не знаю...»

«А якби брат твій стрінувся тобі, брат твій Датан? Ти ж напевне знаєш, що він згрішив, що він був коло тельця разом з Кореєм і кланявся новому Богу, хоч, може, так само нещиро, як і старому. Він теж підбурював людей проти Моїсея, але ти разом із ним купався в Нілю і їздив на одному ослі, – чи ти вбив би брата свого?»

«...Не знаю... не знаю...»

«А якби батько твій і мати твоя, люба печальна матуся, тікали б перед тобою, тримаючися за руки, і оглядалися б такими ж обезсмысленими обличчями – хто наздоганяє їх, дзвонячи мечем, і, побачивши, що це син їх, любий Авірон, з криком радості зупинилися б, – ти поразив би їх в ім'я Боже?»

«...О, не знаю... не знаю...»

«А якби Асха, прекрасна молода Асха, нараз, схрестивши руки на грудях, станула б і своїми очима, великими, як повний місяць, глянула б на тебе, чи підняв би й на неї руку і вдарив би в білі груди мечем?..»

«...О Асхо, Асхо!.. Я не вбив тебе, але, може, вбив тебе той, хто біг обіч мене... Може, й над тобою тепер кричить мати так само, як та юдейка в шатрі... А може, тіло твоє лежить у рові смороду, і пси лижуть мертве лице твоє?!»

І холод обняв усе тіло Авіронове, мов серце саме обернулося в шматок криги. Щось мов прорізало його мозок і погнало, погнало назад до табору. І біг він, як розсерджений тигр, за кілька хвилин пробіг ту путь, що її йшов годинами, і, задиханий, спітнілий, вбіг до табору, але наткнувся на товпу: Моїсей знов зібрав сонм юдейський і знов щось робив перед народом. Мимоволі з уст Авірона зірвалося лайливе слово...

Протискаючися поміж людей, випадково побачив Авірон одного юдея, що мешкав у близькім сусідстві батьків Асхи. Зрадів йому, як рідному батькові, і питався, чи всі живі в сім'ї Йонатана. Той відповів, що всі, – це заспокоїло Авірона одразу. Лише така втома напала на нього, що він тут же сів на якийсь камінь, хоч довкола всі стояли. Навіть не був цікавий розпитати, що там робиться напереді, на яку таку біду знов зібрав людей той Моїсей. І лише як нарід сунувся до води й потяг його за собою, спитав Авірон: «Куди це ми йдемо?»

Йому розповіли, що це Моїсей палив золотого тельця. Посипав його якимсь порошком, розвів довкола сильний вогонь, – і на очах у людей блискучий, сяйливий Бог розсипався на сірий, трішки червонуватий порошок. Скільки золота пропало!.. А потім зібрав Моїсей той порошок,

розтрусив по воді й велів потім усім пити ту воду. І всі, як барани, товпилися, віддавляючи один одному ноги, й пили.

За ніч велів поховати Моїсей усіх мертвих, а рано, раніш ніж сонце заблисне, всім зібратися й рушити геть із цього оскверненого ідолопоклонством місця і стати там, де побачать кущу його, Моїсея. Лише отаборюватися далеко від неї, бо вона буде від цього часу зватися «скинією свідіння» і до неї вже не буде мати права наблизитися будь-хто, а прийде лише той, що шукає Господа.

І одягли люди жалібні одежі, і стогони та плач разом з ніччю покрили весь табір. Засвітилися в усіх кінцях вогні, і страшні відблиски кидав полум'я на страшну роботу людей. По землі розпростерлися довгі тіні, і кінці їх губилися десь в темноті, далеко, далеко...

От великий спільний костер кількох родин. Могутнє зарево кинув він від себе в чорні небеса, і криваві плями світла танцюють по землі, по шатрах, по людях... І ходять люди в цьому криваво-червоному морі й ворущаються, а як підіймають руки – руки здаються безконечно довгими. Риють землю, обвивають мерців білими тканинами, кладуть і закопують. І силою відтягують жінку, що мов кліщами впилася в труп свого єдиного сина, кричить, кричить... І громадкою сиві діди стоять над могилами, й читають молитви, і сповняють скорочений, покалічений похоронний ритуал... А там далі виносять із кущі річі, і в'яжуть їх, і скручують шатри, і б'ють ослів. А там розстелила мати дещо так просто на сухому піску пустині й положила спати дитину; і спить воно під той дивний гамір стогону й плачу суєтливих людей, і сняться йому тихі, ласкаві сни...

Авірон не спав цілу ніч, ходив від кущі до кущі, і де бачив мало рук, додавав двох своїх, молодих та дужих. Він робив усю найтяжчу роботу в похороннім обряді і хотів лише одного – щоб йому показали лице того, кого він ховає... Думав знайти рану на бородатім обличчі...

Так ходив від кущі до кущі, від трупа до трупа, рив могилу за могилою, а того не знаходив, та й трудно було знайти: убитих було три тисячі...

Жіночі уста дякували Авіронові за поміч, призивали на нього благословення Бога, а йому здавалося те благословення прихованим прокляттям, і він скорше переходив далі.

І так не знайшов за цілу ніч. Лише змучився до того, що як над ранок доплентався додому, то впав, не роздивляючись куди, і заснув кам'яним сном.

Його збудив брат.

– Вставай, убійнику, вставай! Ану, признавайся, скільки ти душ убив учора во славу Божу?

Авірон сів і протирав очі. Слова брата одразу вернули йому притомність, мовби облив його хто зимною водою. Він не знаходив, що казати, лише жалібно просив:

– Не говори... Не говори мені нічого...

– Ага! Тепер «не говори»? А вчора хто побіг, як шалений, з мечем ради одного слова того звіра кровожадного? О, та коли ж він уже нап'ється досита нашої крові, щоб перестав уже більше її пити? Знущався над нами Єгипет, але там ми бодай знали, що це наш господин, а ми раби, і що в нас є право бунту. А тут? Він переконав нас, що робить волю Бога, що сам він нічого... все Бог. Велить іти вперед, каже, що то Бог йому явився й велів іти; велить стати – знов Бог вибрав це місце. І навіть убивати людей – Бог йому приказав. О, ви дурні, дурні! Проклене вас народ ізраїльський разом із вашим кровожадним повелителем, бо ви виконуєте кривавий приказ, а не даєте собі труда навіть подумати над ним. Чи подумали ви над словами Моїсея: «Бог приказує вам через мене йти і вбивати людей». Коли це йому Бог приказав, га? Коли, відповідай! Ну? Я питаю тебе. Тоді, як він був на горі? Так чому ж він не сказав того зараз же, як тільки прибіг: «Гей ви, дурні мої! Був я на горі й там чув, як Бог велів, щоб ви зараз же побрали мечі й убили три тисячі своїх братів»? Чому він так не сказав одразу, а почав розпитувати Арона та лаяти його, клясти нас усіх і тільки потім зібрав вас, сліпих безумців, і казав вам різати?... Значить, не говорив йому Бог нічого там, на горі! А де ж він йому говорив?

Тут, коло тельця? Так чому ж ми не чули голоса Бога? Таж люди всі мовчали, було тихо, можна було почути голос бджоли, не то Бога, – а ніхто нічого не чув. Я був там, – але я нічого не чув! Так, так!.. Я був там! Я кланявся тельцеві, – що ж ти мені зробиш? Може, знову візьмеш меч і уб'єш мене? Так бери, бери швидше, – я не боюся тебе!.. У, рабе сліпий, з прокаженою совістю!..

І Датан, увесь червоний, термосив брата й трохи не плював йому в лице. Авірон закрив очі руками і, коли б навіть бив його брат, не поворухнувся б оборонятись, а було б йому це тільки приємно. Чужі слова мов ще гостріші були, ніж власні думи, і пекли, як поплавлений метал.

– Одурманив вас Моїсей! Осліпив! – кричав Датан, забуваючи навіть те, що батько може почути ці богохульні слова. – Виколов вам очі й скував душу й волю! І, як барани, слухаєте ви всі його в усім і дивуєтеся його халдейським хитрощам!

І тільки як батько прийшов та насварив обох синів, що всі вже довкола готові, лише їхня куца стоїть, як стояла, – тільки тоді взялися хлопці до роботи, але Датан погорджував прислужністю Авірона.

VIII

Не встигли люди отаборитися на новім місці, як знов затрубила труба Моїсеєва, скликаючи нарід. Не один погадав собі – о, та коли ж він дасть уже нам спокій! – але ніхто не видав і звуку, бо страх обняв усіх людей і замкнулися всі уста.

І зійшлися всі, і боязливо шепотіли, і не пізнати було рухливого, свавільного, балакучого Ізраїля. Поглядали на кушу Моїсея, що ген-ген далеко стояла від усіх, мов боячися помсти; коло неї видно було й самого Моїсея. І всі бачили його – от так само, як кожний бачив брата свого. І бачили також молодого Ісуса, сина Навінового, що стояв побіч пророка, – і обличчя їх були однакові: суворі, рішучі.

Не раз було Авірон заздоровив цьому молодому парубкові, що той так близько завжди може бути коло Моїсея, і всюди ходить з ним, і слухає пророчих розмов, але сьогодні чомусь рівнодушно поглядав Авірон на того щасливця.

І от так стояв Ізраїль і дивився, не знаючи, пощо його сюди скликали, аж поки не почалися чудеса. А почалися вони з того, що увійшов у скинію Ісус – і нічого не сталося, а Моїсей був на дворі. І от високо підняв руки Моїсей і теж увійшов до середини скинії. І як тільки закрились поли за ним – піднявся з землі чи з неба зійшов, – ніхто вже того докладно не вмів сказати, – але всі бачили ясними, відкритими очима, як перед дверима скинії став огненний стовп. Серед білого дня, при світлі сонця бачити великий стовп вогню, що стоїть коло кущі й не палить її, – це ж таки було страшно. І тому не дивно, що люди всі як один упали на коліна, поклонилися до землі. Та так уже й zostалися, бо знову почули не ясний, але громовий голос Бога, а йому відповідав тоненький, як ниточка, жалібний голос Моїсея.

Потім вийшов Моїсей із скинії – і вогненний стовп кудись щез. А пророк підійшов близько до народу і став говорити:

– Ізраїлю безумний!.. Слухай, що говорить тобі Господь твій! Великим согріхом згрішив ти, Ізраїлю, переступивши закон завіту, сотворивши тельця собі і принісши жертву йому. Нема більшого гріха перед Богом, як забути ім'я його, як нема більшого гріха перед царем зловмишляти на життя його. І тому ярістю лютою воз'явився на вас Господь і так говорив мені: «Сини, що родив я їх і возвищив, ті відкинулися від мене. Ізраїль мене не пізнав, і люди мої мене не розуміють. О люди, наповнені гріхом! О насіння лукаве! Наведу руку мою на тебе й погублю!»

І хотів Господь усіх вас показнити карою великою, але я впав перед ним на коліна й благав: «Боже святий! Правда, наповнилася земля мерзостями діл рук їх, і поклонилися вони тому, що сами создали собі. Але змилуйся... Не бери гніва твого на людей, їх же сам вивів еси з землі терпіння. Чи не ти ж клявся собою й говорив: «Умножу плем'я ваше, як зірки небесні, множеством і дам вам усю землю володіти нею ввік», – а тепер хочеш потребити ввесь нарід? Остави їм, святий, гріх, а коли ні – зчеркни мене з книги твоєї, що вписав ти в неї ім'я моє!»

Так говорив я істинному, і змилосердився він на мої слова і сказав: «Не викину з книги моєї імені твого, бо лише тих, хто согрішив передо мною, ім'я зчеркну я з книги навек. Але гріха цих людей я не забуду, і прийде день, в онь же посіщу я їх за жертву тельця. Тепер же скажи їм так. Клявся я Авраму, й Ісаку, й Якову, глаголячи: «Сімені вашому дам землю оцю», – і зроблю по слову своєму. І хіба вже не почав я робити? Хіба не відібрав у вас рабства? Хіба не перевів через Чермне море як посуху? Хіба в Мері не зробив вам воду солодкою й не послав вам манни з небес, а в Хориві не дав вам із скелі напитися? Всюди було з вами чування моє, і десниця моя рівняла шлях перед вами. А ви? Як піднявся язик ваш на похулення імені мого? О, прогнівили ви мене тим до кінця, і не хочу я більше йти з вами. І ідіть самі!»

І чули люди ці слова Моїсея, і плакали в жалібних убраннях своїх, і молили Моїсея знову повернути до них милість Бога. Страшно zostаватися самим у пустині без Божої опіки... Хто поведе? Хто дасть перепелів? Кому принести жертву?

А Моїсей стоїть гнівний, суворий, і мов камінь були уста його, і мов скеля було серце його. Спокійно дивиться він на плач і зойки людей, наче говорить сам собі: що таке сльози, й ридання, й навіть саме життя людей перед великою тою ціллю, до котрої веду я це стадо?

А як трохи втихомирилося, знову почав Моїсей:

– Ні! Не піду я з тобою, Ізраїлю, бо почав еси ходити виєю високою. Не піду я з тобою, Ізраїлю, щоб у гніві своєму не вбити тебе. Але й оставити тебе не хочу в жертву ворогові і в жертву пустині. Тому посилаю янгола мого перед тобою, і він вижене Хананея, і Аморея, і Хетея, і Ферезея, і Гергесея, і Евея, і Евусея і введе тебе в землю, що тече медом і молоком.

Зітхнули люди трохи вільніше, що хоч янгол Бога буде йти з ними в пустині й помагатиме їм. А Моїсей казав далі:

– І подякував я Господеві, говорячи: «Дякую тобі, всесильний, в імені народу твого за янгола, провідника невидимого. Але вислухай мене: може, ти й видимого провідника іншого поставиш перед Ізраїлем, бо вже не слухають мене люди й переступають слово моє. Не хочу я влади – хочу спокою...» І відповів мені Господь: «Ти знай, що в благодать мою переді мною тебе знаю я паче всіх. І тільки тобі я можу доручити вести нарід мій, і тебе нехай слухає він, бо через тебе покажу я ще й не таку силу свою...»

А я на те відповів Господеві: «Милостивий!.. говориш, що я дістав благодать твою. То покажи ж мені, коли так, славу твою, покажи мені лице твоє, щоб я бачив його й розказав Ізраїлю, бо не хоче Ізраїль вірити в Бога невидимого». А на те Господь сказав мені (тут голос Моїсея піднявся якнайвище, а розсіяні в товпі левіти зашепотіли: «Слухайте... слухайте!..») – на це Господь відповів мені: «Не можеш ні ти й ніхто інший із смертних побачити лица мого. Бо коли уздрить смертний лице моє – не буде живим. Але щоб знав ти силу мою – слухай. Є місце в мене на горі Синай, – і там стань ти на камені. І положу я тебе в розколину каменя того і покрию рукою моєю над тобою, доки пройду мимо. А потім підніму руку мою, і побачиш задня моя... Лице ж моє не явиться тобі...»

Зітхання пролинуло над сонмом усім, і побожний настрій освятив душі людей. Солодко було чути себе підданими такого сильного, такого могутнього Бога, що навіть пророкові своєму може показати він лиш задня своя... О, будьмо лише вірними йому, сповняймо лиш завіт його, а вже він зуміє скорити ворогів.

А Моїсей, передихнувши, ще дужче закричав:

– Чи бачиш хоч тепер, Ізраїлю, що гріх великий зробив еси? Хто хотів бачити лице Бога, коли мені, навіть – мені, не може Господь показати його?.. Але милостивий вождь наш і великий! І це він повелів мені зробити святиню, котру бачили б ваші очі, котру обіймали б ваші руки, котру цілували б ваші уста. Ізраїлю, Ізраїлю!.. Ти вже мав святиню свою, коли б не согрівив так тяжко, бо там, на горі, написав Бог на скрижалях із каменя заповіді свої, – і це була б святиня твоя. Але в гніві своїм я розбив ті скрижалі, – побачив-бо гріх людей й не знав, чи простить його Бог. Тепер же мушу знову йти на гору й бути там сорок день і сорок ночей, не вкушаючи хліба й не п'ючи води, аж доки не напишу слів Господніх на нових скрижалях. А потім, як повернуся, зробимо золотий ковчег так, як розкаже мені Господь. І положимо туди скрижалі ті, – і буде це діло рук Господніх іти перед нами, перед всім сонмом, мовби сам Господь.

На тім закінчив Моїсей і відпустив нарід. Заспокоєні, з просвітленими душами, почали розходитися люди по кущах своїх, тихо балакаючи між собою про несповідимі путі Божі.

А на другий день рано вже не було Моїсея в таборі. Така невтомність дивувала людей, і пояснити її собі люди могли лише Божою силою, благословенням.

ІХ

І так, як заповів, перебув Моїсей на горі сорок днів і сорок ночей, але вже тепер люди, точно наперед знаючи день повороту, були спокійні й чекали. Та і як їм не бути спокійними, коли кожна сім'я згадувала когось убитого, покаліченого. Ще текла кров з ран, ще стискалися серця мужів, і ще заводили жінки, одягнені в жалібні ризи. І, може, не одно прокляття задушилося страхом, не вирвавшись з уст: глухо, нечутно вилітало воно з смертельно ображеного серця серед тихої ночі в пустині й никло безслідно, як сльоза в піску, як сполохана одірвана зірка в небозводі. І не один, може, раз скрипнули зуби, стискалися руки і, погрожуючи, тремтіли в повітрі, – але то було тільки ночами, тільки ночами... Вдень ніхто нічого не бачив, не чув.

А на сорок і перший день знову побачили всі Моїсея, як він сходив з гори, несучи в руках святиню. І від того, що удостоївся видіти Господа, – прославилося лице Моїсея так, що не можна було людям дивитися на нього – як на сонце. І в екстазі, в божественному захваті упали всі люди на коліна. Арон же і всі князі сонму просили Моїсея, щоб положив він покров на лице своє, бо не може зір людський винести сйява слави. І покрив лице своє покровом Моїсей, і тоді лиш наблизився до народу й почав говорити:

– О Ізраїлю, Ізраїлю!.. Чи бачиш хоч тепер безумство хотіння свого? Що ж би було, якби справді показався Господь простим людям лицем слави, лицем гніву, лицем вищої благості? Ні, не завидуйте тим людям, що мають Бога робленого, не істинні то боги, працею-бо рук людських суть. А наш Бог – це єдиний істинний, котрого лица не може бачити око, а лише славу діл його. Ось завіт його, списаний мною слово за словом!

І високо підіймав угору Моїсей кам'яні скрижалі і повертався на всі боки, щоб виділи їх всі люди.

– Ось скрижалі заповідей! Ось святиня твоя, Ізраїлю! Я писав так, як велів мені Господь, – тому це не діло рук людських, а діло мудрості Божої.

Слухайте, люди, слухайте!.. Показав мені Бог на горі образ ковчега святого, що маємо робити собі. Славне й премудре діло показав мені Господь, не те що ваш той дурний телець! Власними очима бачив я святиню, що хоче нам її подарувати Вишній, – і образ цей несу тепер устами своїми до вух ваших і до серць ваших. Слухай, Ізраїлю, як сказав мені Господь! Слухай і не пропусти жодного слова! «Зроби ковчег із дерев негниючих, два лікті і півдовжини, лікоть і півширини і лікоть же і піввишини. І позолоти його золотом чистим, і всередині, й зверху позолоти. А вінця зробиш із золота повитого й обів'еш навкруги. І кільця виллеш йому золоті, й укріпиш два кільця по одній стороні й по другій два кільця. І носила зробиш із дерева негниючого, і позолотиш золотом чистим, і вложиш носила в кільця, щоб не хиталися вони там. І віко зробиш до ковчега з чистого золота, а на нім два херувими, з золота лляні, один по одній стороні і другий по другій стороні. І розпроструть вони крила свої над очистищем і обличчями будуть звернені до себе, а дивитися будуть на ковчег. А як буде те все готове, положиш до ковчега скрижалі мої, покриєш віком, і возглаголю тоді я до тебе звідти, зверху ковчега, з-поміж двох тих херувимів. І що скажу звідти, да послухає нарід мій. Чуєш, Ізраїлю? Чуєш славу святині твоєї, що превища всіх святинь поганських і славніша всіх діл руки чоловіка?..»

І люди чули. Дивилися на закрите лице Моїсея, слухали той придушений голос, що виходив з-під покривала, – і раділи, й боялися.

І все оповів Моїсей. І яка має бути трапеза й тарілі для жертви хлібів, бо сказав тепер Господь: «Переповнився я всесоженнями вашими, і вже агнів і козлів не хочу, а приносьте мені більше жертв безкровних». І які мають бути тиміямники й возливальники і чаші, що ними буде возливатися жертва ваша, – і все те з чистого золота. І світильник дивний і прекрасний – шість гілок виходить з нього: три з одної сторони і три з другої сторони, і по три чаші на

гілках тих в образі горіха, і щипці, і підстави до світильника, і круги, і крини від нього – все те з чистого золота.

Така краса захопила людей. Всі ясно бачили, що так докладно описати кожну подробицю може лише той, хто бачив сам те в руках Господніх. Описуючи скинію, Моїсей сказав, скільки буде там опон і якого розміру кожна опона, скільки навіть петель треба нашити на кожній опоні, й скільки гаків та гудзів, і скільки стовпів буде тримати скинію, і скільки стоял до них срібних, – все, все, до найменшої дрібниці.

А потім завісами розділиться скинія на три часті: двір, доступний для всіх; святилище, де будуть входити лиш слуги Господа, і святе святих, де буде стояти ковчег завіту, а входити туди зможе лише сам первосвященик, на котрого Бог призначив Арона, брата Моїсейового. Всякий же інший, хто посмів би ввійти до святого святих, – покараний буде смертю.

А потім почав Моїсей описувати ризи Арона й ризи синів його, що будуть від цього часу священиками. І тут теж не забув найменшої дрібнички, камінчика, рубчика, щоб усе було розкішніше, щоб людям сліпило очі й показувало величність Бога та власну нікчемність.

– «А як очиститься вже Арон священнодіяти мені, і сини його очистяться, візьмеш тельця єдиного і два барани непорочні і візьмеш хлібів неквашених, змішаних з олією, і опрісноків, олією помазаних, з муки пшеничної. І приведеш Арона й синів його перед двері скинії і обмиєш їх водою. І, взявши потім ризи святі, облечеш в них Арона, брата свого, – і в хітон, і в подир, і в ризу верхню, і на голову його возложиш клобук і дощечку золоту, на якій написано буде: «Святиня Господня», а голову помажеш елеєм помазання. Синів же Аронових підпережеш поясами і теж возложиш клобуки й помажеш елеєм.

А потім заколеш тельця перед Господом, і візьмеш крові його, і помажеш на вуглах вівтаря перстом своїм, а решту крові виллеш коло стояла вівтарного. І візьмеш жир утроби, і перепону печінки, і нирки, і жир їх і положиш на вівтар, а м'ясо тельця спалиш на вогні поза табором, бо до того гріх торкнутися непосвященному.

А потім візьмеш одного барана, і нехай возложать на нього руки Арон із синами своїми, а ти, заколовши, проллеш кров навхрест довкола вівтаря. Тушу ж розсічи на часті й вимий тельбухи й ноги в воді і положи на вівтар, це буде жертва Богу. І другого барана візьми, і на нього також нехай Арон з синами положать руки, а ти, заколовши, візьми крові й положи на край вуха правого Аронові, й на край руки правої, і на край правої ноги, а також синам Ароновим на край правого вуха їх, і на край руки правої, і на край правої ноги. А потім візьмеш кров з вівтаря й олію помазання, покропиш тим Арона, ризу його, і синів його, і ризи їх. І очистяться».

І довго ще в кривавих подробицях описував Моїсей красу нового обряду. І безумці, що жалілися на простоту й убожество свого служення, мусили завстидатися тепер, бо бачили, що їх Бог потрафить зробити ще ліпше, ніж в Єгипті.

А ковчег? Хіба то не краса? Скільки золота, срібла, каміння дорогого! Скільки багрянниць, вісону, червлениць, фарбованих козячих шкір! А скільки громатів, і цвіту смірних, і кінамона, і касії, і халвана треба на священну олію! І як то дивно все мусить пахнути, бо такого ще й не видано ніколи. А той, хто хотів би й собі зробити таке, – смертю вмере, бо то може нюхати лише Бог.

– «А виконати ту всю волю мою, – так говорив далі Моїсей слова Господа, – доручаю Веселіїлові, синові Урії, сина Орова від племені Юдового. Наповню-бо його духом своїм, духом премудрості й розуміння, і поможу йому лити золото, срібло й мідь. І в кам'янім ділі йому поможу і в деревлянім. У помічники ж йому даю Еліава, сина Ахісамахового з племені Данового, цей буде шити з багрянниць, червлениць і вісону. Та й кожний, хто має хист до чого, нехай потрудиться в тім своїм хисті.

А тепер... візьміть від себе самих участь Господу, кожний по волі серця свого. Несіть Господеві й золото, і срібло, і мідь, і сінету, і багрянницю червлену, удвоє прядену, і вісон тка-

ний, і трихаптон, і вовну кіз! І шкури червоні, і шкури сині, і дерево негниюче! І тиміям на освящення, і олію на помазання! І камінь сардійський, і каміння дрібне на ризу первосвященника і на подир. І всякий, хто має премудрість в серці до чого, нехай іде й робить, що заповів Господь: і шкінію, і завіси, і покрови, і кілки, і верей, і стовпи, і стояла! І опони двору, і стовпці його, і трапези носила, і весь посуд її! І світильник для світла, вівтар кадийний, і вівтар всесожження, і огнище його! І умивальницю! І опони двору, і стовпи його! І ризи святі Аронові, і ризи священства синам його! Іди ж, о Ізраїлю! Настав-бо час показати тобі любов до Бога свого й викупити прегрішення своє!»

І диво дивне сталося! Товпою великою сунувся Ізраїль до куш своїх і поніс багатство своє, участь свою в ділі Господа. І знов, як недавно, понесли персні, і печаті, і обручі, і сережки жінок, і нагрудник, і все, що мав хто золотого, віддираючи прикраси з одерж, з інструментів музичних. І хто багрянницю мав, і вісон, і шнури фарбовані, і вовну – приносив; і хто мав срібло й мідь – приносив, і приносив також, хто мав дерево негниюче. І жона, що мала мудрість прясти, принесла пряжу свою, а жона, що вміла робити вовну кіз, принесла пряжу свою. А князі принесли каміння смарагдове та інше каміння дороге на ризу Аронову: і сард, і топаз, і сафір, і агат, і аметист, і хризолід, і онікс, і берилій. І ніс те все Ізраїль з радістю великою в серці своїм, бистрими ногами й з веселим лицем, – і носив так увесь остаток дня, і лише ніч припинила потік жертволюбності Ізраїля й усердіє Богу його.

Х

Авірон був при кущі приношення. Він бігав, носив, вішав, розкладав і помагав всюди, де треба було руки допомі. І радості було повне серце його, бо чув він, що робить роботу Господа, і забулася тривога душі останніх днів. Правда, сини Левії скося поглядали на цього самозваного помагача; але що ним можна було поштуркуватися, як хотілося, і звалити на нього найтруднішу роботу, то це їх улагоджувало.

Авірон же тим більш радів, чим більше роботи звалювали на нього, мовби викупляв тим свій душевний гріх. І ходив, і все говорив сам собі: «Мирна робота Господеві, а не кров живущих», – і від тої фрази, несвідомо повтореної десять-двадцять разів, душа сповнялася тихою благодією й теплом, а уста хотіли співати.

І лише як прийшов додому, й ліг, і відступила від нього кудись далеко приємна Господня робота в ясному світлі дня, а натомість ніч, мати всіх темних думок, обхопила його навколо, – о, знов прийшли вони, ті жорстокі думки, що мучили його останніми часами, і Авірон питав сам себе: «Невже насіння брата сходить в моїй душі, й квітне, і дає плід?..»

Авірон порівнював два свої настрої при сповненню волі одного й того ж Бога: один – той, що з ним він убивав чоловіка, і другий – той, що з ним він робив сьогодні весь день коло кущі приношень. Як темно було тоді на душі, як рвалася вона на часті, згадуючи безповоротність, невмолиму безповоротність вчинку, – остільки тепер було тихо, молитовно...

«Мирна робота Господеві, а не кров живущих...»

...І думка чіплялася за думку й важко ворушила одна одну, як тиха вода ворушить поросле мохом млинове колесо.

«Що благо?.. Благо – співання, й хвала душі, і плач радості; благо – задоволення роботою сьогоднішнього дня й благословення ближнього, що призиває він на главу твою за поміч йому, за радість йому, за спокій йому. Благо – любов моя до матері, до батька, до брата мого; благо – кохання моє, яким люблю я очі Асхи, і тихий невинний шепіт маленьких уст її, і бажання душі її...

А що неблаго?.. Неблаго – муки душі моєї, стогін і плач безповоротності; і безумство подій, і спомин їх, і безсонні ночі; і прокльон ближнього за нещастя його, за печаль його, за скорботу його. І озлоблення неблаго твоє, і ненависть моя, і скрипіння зубів. І меч, і ніж, і вигляд крові на сонці.

...А Бог – великий! А Бог – мудрий! А Бог – благодій!..

...І тепер питаю я себе: чи може під'яремний родити овна? І телець чи може родити льва, а дерево горчичне дати плід з каменя? І так само ж – чи може Бог благодій веліти неблагая, і радуватися з тьми, і з ненависті радуватися, й тішитися прокльоном і распрею людей?.. О ні!.. Я умножу насіння твоє, – сказав Господь; а не сказав – розсікайте один одного на часті. Чоловік любить карати за гріх, – а Бог?.. Він такий сильний, що не потребує кари. Чоловік вигадав справедливість, – а Бог?.. Бог вигадав вічність, у котрій никнуть усі справедливості, котра сама – справедливість. Чоловік скував собі меч для десниці своєї, а Богові меч – око його, котрим він загляне в душу тобі, й освітить, і покаже гріх твій перед тобою. А м'язня його – слово його, що промовить тобі до глибин твоїх душевних і гасить вогні бунту».

...І так пливла думка за думкою, і перед очима викривалася велика, необ'ятна картина... омани...

З самого початку! З самого виходу з Єгипту! Кожний день, кожний час – омана, омана, омана!... Омана – іменем Бога, влада – владою його, слово – словом його!..

І сама можливість цього була така страшна, що Авірон похолов увесь, і закутався з головою, й гнав від себе ті руйнуючі думки. Вони палили його, мов вогнем, і затримували дихання в грудях, але приходили, приходили, приходили... І розкривали перед очима малюнки мину-

лого, і підводили під них інші пояснення, а при тім згадувалися слова Датана й сміх Корея і все те, що обурювало його раніш. І пригадалося, як Кореї повторяв на дрібнішу скалю деякі штучки Моїсееві, – і від того всього хотілося крикнути й тікати світ за очі, мовби можна було втекти від самого себе.

– Дай мені сон, Господи! – тремтячим шопотом молив Авірон. – Дай мені сон, Господи, щоб не збожеволів я в цю ніч, щоб zostалися сили ще послужити тобі...

Але сон не йшов, і думки, як дикі гієни жеруть верблюда, рвали на часті душу Авіронову...

XI

А на другий день, як тільки блиснуло сонце, побіг Авірон до кущі приношення. Думав – буде перший, але де! Ізраїль уже прокинувся і вже ніс свою жертву на свіжого Бога.

Від ранішньої прохолоди приємним трепетом здригалось тіло. Така рожева була пустиня, і такі веселі, повні віри й радості обличчя стрічних, що стидно стало Авіронові за свої нічні думи й за кошуство своє...

І він постановив випросити прощення в Бога роботою.

– Я буду багато робити, Господи, і весь час молитися тобі, і ти простиш мене тоді, – правда? – Так просто й щиро питав він Бога; і після тої бесіди тихо й просто стало на душі.

Жертоволубність Ізраїля не заснула й уночі, і цілу ніч готували люди те, що мали нести завтра, і нетерпеливо дожидалися першого проблеску дня, а діждавшися, потяглися довгою низкою до кущі приношень і несли, несли, несли... Те, що називається ощадністю, мов щезло з сонму ізраїльського, ніхто не ховався за спину другого, ніхто не був хитрий і дріб'язковий, ніхто не утаював. Морем людей сколихнув великий подув, і як блудний син, повернувшись до батька, з подвоєною силою працює на отцівських ланах, – так і Ізраїль, повернувшись до Бога свого, ділом і жертвою старався знову заслужити собі милість.

Тут же, коло кущі, зійшлися мудріші й старіші Ізраїля і Аронові сини, майбутні священики – Надав, Авіюд, Елеазар, Ітамар. Стояли мудріші й старіші й розмовляли, і кожне слово їх було долею народу, будучими днями його, і спокоєм дітей, і піснею дівчини. А до них підійшов старий, як сонце, і білий, як сонце, юдей. Він, мов святиню, тримав обома руками ремінь з великою золотою пряжкою й питав:

– Де положити? – Але його ніхто не чув, бо всі зайняті були роботою своєю, а мудрі – мудрістю своєю. Старий знову спитав, дивлячись ясным поглядом дітей: – Де положити цей пояс? Облягав він рамена отців моїх і праотців моїх, бо прийшов до родини нашої з незгаданих віків. Як ока свого, берегли ми його в землі Єгипту, кажучи собі: ліпше ми самі будемо в неволі, ніж наша святиня. А вмираючи, батько передав мені цей пояс на смертельному ліжку й сказав: «Слухай, сину мій первородний! Щастя дому твого не покине і здоров'я – тіла, доки берегтимеш ти святиню цю. А день, у котрий братимеш цей пояс, чи на себе, чи на сина свого возложиш, буде світлим днем роду твого. І не погине твій рід, і не пересохне молоко в сосцях дочок кущі твоєї, і не поточить черв'як дерева твого, доки буде з тобою святиня...» Так говорив мені перед смертю отець, і я робив по слову його, і не посіщав Бог гнівом своїм дому мого. А тепер... без страху віддаю я святиню родини на святиню народу. Те, що це золото піде на ноги херувимів, чи на крила їх, чи на вінця, чи на петлю завіси святого святих, те збереже дім мій від немилості Бога... так само, якби й у мене в кущі був пояс цей. Тож прийміть дар роду нашого, о мудрі, хай буде й моя лепта в сокровищах Ізраїля.

І побожно старий поцілував святиню й давав її в руки комусь із старших. Але ті такі були захоплені своїми рахунками, що відмахувалися від діда, як від мухи.

– Та чого ти лізеш ще тут з своїми ремінцями? Бачиш, скільки куп всякого дрантя, кидай туди, потім розберемо.

Старий не зрозумів спочатку, а потім... мов стерявся якось... Лице стало таким маленьким-маленьким, жалібно усміхненим, і пояс тремтів у руках: вони не підіймалися кидати святиню.

І бачив все те Авірон, і підбіг до сивого діда, й сказав:

– Отче, дозволь і мені поцілувати святиню твою, й будь певний, що Господь справді збереже твій дім від нещастя, як беріг і до цього дня... – і Авірон, побожно поцілувавши золото пояса, бережно прийняв його з рук старого.

– Хай благословить тебе Бог, сину, не знаю, з чийого ти роду. Припилюй же, прошу, щоб ні одна крихта золота не пропала й не втопталася в бруд робітні, ти, певно, будеш помагати найголовнішому майстрові при його роботі.

– О ні! – тихо якимось, усміхнувшись, сказав Авірон. – До того Бог сам вибирає найдостойніших, а я... я щасливий, що можу робити хоч те, що роблю.

Старий хитав головою, дивуючись: коли вже таких побожних, гарних хлопців Бог не вибиратиме, то кого ж він вибере? А втім – його святая воля...

А левіти бачили те все, штовхали один одного ліктями та підсміювалися:

– Чи чули ви, хлопці, як він обіцяв милість Божу цьому старому дурневі? Сам Моїсей не вмів би ліпше вив'язатися.

– А як він смоктав засмальцьований ремінь, мов уста коханки!

Авірон не хотів того слухати і ще ревніше взявся до праці.

А жертва пливла й пливла. Несли чаші, й блюда, і зуби слонові; несли тонкі санірські дошки кедрові, і кипарис, і певг Ливана, і дерево з Басанітиди і з островів Хетрим-ських; і вісон Попестрений, правдивий єгипетський, сінету й багрянницю з островів Єлісе; і мідь, і залізо архиденянське, і залізо з Ассіла, стакті й пестроту з Фарсиса. І міро, і касію, і перший мед, і ритину, і вовну блискучу з Мілета. І вино хельвонське, і олію, і семідал. І савське, і равське каміння дороге: сардій, топаз, смарагд, яхонт, антракс, яспіс, сафір, лігірій, агат, аметист, хризолід, берилій, онікс, – і всього без числа.

Одна жінка прийшла й стала на коліна; в її вухах блищали великі дорогі сережки, але їх не можна було виийняти, бо звичай роду велів, щоби сережки ті ніколи не здіймалися; і тому мати, чіпляючи сережки найстаршій своїй дочці, залютовувала їх цілком, – і лиш тоді, як знов треба було передавати найстаршій доньці, вони розпаювалися й переходили так само на молоді вушка.

Жінка стала на коліна перед Веселілом і просила, щоб той узяв свої прилади та розлютував сережки.

– Я не маю доньки й досі. А хоч би й мала, то сказала б їй: «Сережки твої пішли на святиню Ізраїлеву». Веселіле! Поможі ж мені скорше принести мою жертву Богові.

Але Веселіл був заклопотаний і велів якомусь хлопцеві розпаяти ті сережки. Хлопець узявся невмілою рукою й двічі торкнувся розпаленим залізом м'якого вуха жінки, але вона не випустила звуку.

А серед групи старшин підіймалися все більші й більші суперечки, змогав все дужчий гамір. Іноді мудрі Ізраїля починали так кричати й гнівно розмахувати руками, що, здавалося, от-от вони почнуть битися і вчіпляться один одному в сиві бороди, але не раз увесь той джергіт стихав, і чутно було лише якісь рахунки.

Найбільш хвилювався один низенький, рухливий, з бистрими оченятами старий юдей. Він хапав Моїсея за руки, щось швидко-швидко показував йому на пальцях рук і ніг, підбігав до купи, хитав на руці то одну річ, то другу, підганяв тих, що стояли коло важниці й переважували жертву Ізраїля, жестикулював, присідав і викрикував:

– Тридцять талантів і вісімсот сорок п'ять сиклів золота! Та де ми те будемо дівати? То вже й стовпи можна з чистого золота зробити! Сто два таланти й тисяча шістсот сімдесят сиклів срібла уже! Уже тепер! А далі ще скільки буде? Вісімдесят п'ять талантів і дві тисячі сто п'ятнадцять сиклів міді. Та куди ж то все, куди?..

Моїсей слухав його, морщачи іноді брови, а потім і нараз рішуче виступив наперед і крикнув:

– Бачить Бог охоту Ізраїля й жертволюбність дочок його. Досить уже маємо золота, і срібла маємо досить, і міді, і багрянниць, і червлениць. Вистачить на святиню Бога й на одіж слуг його. Тепер не несіть уже більше, – чуєте? І там далі, і всюди по сонмові скажіть, що вдоволівся вже Господь жертвою народу свого і не потрібує більше...

І побігли левіти в усі сторони, кричачи слова Моїсея, і чув їх Ізраїль і засмутився. Бо були такі, що не встигли принести дару свого, і такі були, що принесли мало та, укоривши себе за скупість, хотіли ще додати до спасіння свого. І бігли жінки й здалека кидали на купу свої дорожочинності, а левіти лаяли жінок, кричали на них і відганяли геть. За хвилину ще перед тим вони готові були лаяти кожного за скупарство, прикликати кару Божу на лінивих до дарів, а тепер уже били за жертволюбність.

І мов торг який зчинився коло купі приношення, і боляче було Авіронові дивитись на все те. Він поглядав на Моїсея – чи не зробить пророк тому кінець, але Моїсей вів якусь серйозну розмову з мудрими Ізраїля й не помічав зайвого усердя слуг Божих.

Авірон підійшов до батька, котрий теж стояв серед купи старшин. Саме в ту хвилю Моїсей закінчив свою розмову і якомсь машинально, ще під владою думок, положив руку на голову хлопця. І так солодко зробилося Авіронові від того дотику м'якої старечої руки, мовби він їв мед і цілував при тім Асху.

– Це твій син? – спитав Моїсей старого Еліява.

– Ти сказав, пророче.

– Певне, буде помагати тобі.

– Буде, але менш. Бо я маю до помочі другого, старшого, той ліпше вміє.

– А ти хотів би працювати коло роботи Господа? – спитав Моїсей Авірона.

У того захопило дух від несподіванки, і він не відповів нічого. Та Моїсей і не чекав відповіді; він звернувся до Веселііла:

– Ти маєш якого хлопця собі до помочі? Побігти куди, подати.

– Ні, – суворо відповів Веселііл. Він взагалі був якийсь тяжкий, неприємний і більш мовчав, мов сердився на цілий світ.

– Ну, так візьми оцього хлопця. Він, певне, придасться тобі: я вже другий день бачу його тут, і він так охоче береться до роботи.

– Мені однаково, яку вівцю брати, чи чорну, чи білу.

Моїсей знову погладив Авірона по голові й ласкаво сказав:

– Ну, то от я благословляю тебе на роботу Господа. Будь пильний, в усім слухай Веселііла й заробиш благодать не тільки собі, а й усім, кого любиш.

...Не знав Авірон – чи на землі він, чи на небесах. Першим почуттям його було впасти в порох і цілувати ноги Моїсея, але він не посмів, лише такими очима подивився на пророка, що той усміхнувся ще ласкавіш.

Все переплуталося в очах Авірона, станули сльози. Радість його була така, що не вміщалася в грудях, рвалася наверх в якімсь крику, русі, в сльозах.

Він прийме участь в роботі Господа! Його рука доторкнеться святині цілого народу! Будуть нести ковчег перед сонмом, і, біжачи, співатиме Ізраїль пісню хвали: будуть ставити на землю – і місце те стане відтоді святим; будуть цілувати люди край завіси святого святих, і приносити жертву трепету, і виповідати все таємне своє, все болюче своє, все величне своє... А він, цей молодий, нікому не відомий Авірон, буде дивитись і говорити собі: там були мої руки... Моя десниця торкалася лица херувима, устами котрого говорить тепер сам Господь; моя рука різбила вінця святині, моя рука обвивала святий покров!

І Господь не забуде того, хто давав свій труд на роботу йому, хто жаром серця свого розпалював вугілля на вилив і, роздмухуючи, не жалів грудей. І як прийде час потреби – воззову Господа мого! «Боже! – скажу, – чи пам'ятаєш той час, коли я робив ковчег твій, славу імені твоему?» І скаже Господь: «Пам'ятаю. Скажи, слуго мій вірний, чого хочеш тепер від мене, і я дам тобі». – «Я хочу Асху... Тільки її я хочу, Боже мій... Її очей, її уст, її любові...» – «То бери ж собі Асху, слуго мій чистий. І стада її, і любов родичів її. Я не забуду тебе ніколи, і трави твоєї не зсушу, і стад не виморю спрагою». – «А я посвящу тобі, Боже, первенця свого й десятину молодого свого...»

Авірон забув, де він і що з ним. Левіти давно вже показували пальцями на нього.

– Дивіться, дивіться!.. Він теж, як Моїсей, чує нечутні глаголи Господа й голоси труб небесних. О, який же він має бути дурень!.. Звідки затесався він до нас, не знаєте, браття?

Потім усі розійшлися по кушах на обід, лише один Авірон не міг їсти й подався до своєї милої пустині. О мила мати пустиня!.. Тобі горе – тобі й радість!

Сонце так страшно напекло каміння, що воно дихало жаром. Авіронові здавалося, що то каміння німе посилає йому своє співчуття, чим може. На далекому обрії підіймався стовп піску, – Авіронові здавалося, що то пустиня сама шле привіт йому; і білі кості верблюдів, і перо розірваного орлом птаха з сухою на кінчиках кров'ю, і маленька морська черепашка, бозна-коли занесена до цього моря піщаних зерен, – усе то були не сліди смерті, а свідки, радісні свідки співу душі.

Ноги пекло, дихати було важко, та Авірон не помічав нічого того. Легко ступав він по піску, й старався поглянути в саму середину сонця, – і не міг, і, тихо сміючися, закривав потім очі рукою: червоні, сині, зелені, жовті плями починали грати перед заплющеними очима, і хлопець ставав, бо йому починало здаватися, що от під ногами прірва, що він уже наступає на скорпіона. І знову він тихо сміявся, бо знав, що нема тут прірви, а тільки пісок, гарячий рухомий пісок.

А ставши – стояв уже непорушно і, не відіймаючи руки від очей, слухав, як шумить далекий табір, як уїдливо гавкає на когось пес, а вгорі, високо, під самим сонцем, клекоче орел. А потім тихо-тихо відводив руки від очей і, мов новими, мов тільки народженими очима, бачив і рожеву пустиню, і безкрай простір неба, і товпу білих кущ Ізраїля, а ген далеко – високу, велику кущу самого Моїсея. І чув прихід Бога в душу, і переповнявся молитвою, і, впавши на коліна, говорив:

– О, Адонай!.. О Господи Вседержителю, Боже отець наших, Боже Аврамів, Ісаків і Яковлів! Ти, що небо і землю сотворив із усією їх красою, і море зв'язав словом повеління твого, і запечатав безодню страшним і славним іменем твоїм! Ти, що вивів Ізраїля з дому роботи, і узи неволі нашої розіршив, і зв'язаного зробив свободним, – дякую тобі!.. Дякую тобі за милість твою, за наближення твоє. Положив еси руку ізбрання на голову мою й розверзаєши переді мною тайну святині... Недостойний я, Боже, недостойний. О, яке ж безконечне милосердя твоє, ти, Боже вишній, многомилостивий!.. І це я клоню коліна серця мого перед тобою і молю тебе, високий, не осуди мене за нищий дух мій і не погуби близькістю твоєю...

...І плакав Авірон, і молився, і переповнений був щастям. І якби тут був Моїсей – о, якими сльозами омив би тепер Авірон ноги великого пророка, якими поцілунками оцілював край святої одежі його!

А ввечері, як зайшло сонце й погас короткий південний сумерк, викликав Авірон непомітно Асху з шатра, й пішли вони далеко-далеко, в пустиню. Зоряна ніч радісно окутала їх, і м'яко обвіяв тихий вітер... Зійшов місяць, освітив молоду любов і зрадів ніжному шепоту їх...

– Як люблю я тебе, Асхо!.. Як люблю я тебе, сестро моя!.. За те я тебе люблю, що тобі повіряю душу й чую, як б'ється серце твоє у відповідь на мою радість... І за те я тебе люблю, що рано шукаю очима за тобою і розцвітаю, коли ти мимо йдеш до води... І за те люблю тебе, що, стоячи на молитві, можу згадати ім'я твоє й сплітати його з іменем Всевишнього...

– Не говори-бо так, то гнівить Бога, – тихо шепотіла Асха, притуляючись до милого, а сама хотіла, щоб ще, і ще, і ще говорив він так без кінця.

– Ні, цим не прогнівлю я Бога, і за такі слова він не буде карати мене. Чи не він створив і тебе, й мене, й пустиню оцю, і небо, і місяць? Чи не він ростив і тебе, й мене десь на різних кінцях Єгипту, а потім з двох протилежних сторін поставив на одну стежку, щоб ми мали зустрітися? Чи не він, як уперше кинув я свій зір на тебе, шепнув мені до вуха: «Це Асха... це твоя Асха...»? А тобі чи не він же тихо сказав: «Це Авірон, твій Авірон, котрого ти будеш любити й назовеш чоловіком своїм...»?

І з очима, повними сліз, сказала Асха:

– О так!.. Це він!.. Це Господь... Це Адонай!..

І тихо всміхалася мати пустиня, благословляючи святу молоду любов, а там, далеко-далеко позаду, перекликалися вартові в юдейському таборі...

XII

А на другий день почалася робота Господня, а з нею те, чого не знав, не умів назвати Авірон... О, чому він не осліп на обидва ока, чому не оглухли вуха його, чому не відсохла рука!

Закипіла робота: ткали, пряли, шили, різали, рубали, кували, різьбили... Такого ще не бачив Ізраїль. Він бачив будівлю великих пірамід Єгипту, бо сам їх будував, бачив будівлю несхожих храмів єгипетських, бо сам на своїй спині возив і камінь, і мармур, і пісок. Бачив він і тисячу-тисяч робітників, бачив, як підіймається вгору ліс рук людських, як мурашками повзають людські тіла по громадах пам'ятників. І бачив, як гнеться дерево і як гнеться спина чоловіка, коли йому тяжко, чув, як машина кричить і стогне, протестуючи, а чоловік... ще мовчазніший стає, хіба лише непрошена сльоза збіжить разом з краплею поту по щоці та затремтить тіло від єгипетського скорпіона. І над тьмою працюючих рабів завжди висіло мовчання, важке – як грозова хмара, оте страшне рабське мовчання. Не було чути жартів молоді й сміху дівчат, не чулось радісного поклику при кінці роботи, бо не було їй і кінця, – вона була безконечна, ця робота рабів. І ніхто не збігав по дошках скорим охочим кроком, ніхто не випереджав товариша; а коли хто й біг, то це, певно, було двоє: юдей та єгиптянин-наглядач з скорпіоном у руці... І казали старі юдеї: важкий камінь пірамід, але ще важча – робота рабства.

А тепер? Мов не ті люди! Всі очі радіють, всі уста сміються. Співають молоді жінки й дівчата, змиваючи багрянці, але в слова побожного гімну вливається сонце дня, молодість, – і тужливий плач, зложений в рік тяжкої неволі, стає гімном свободи й життя. Молоді хлопці копають ями, носять землю, пісок, стругають дерево, палять вогні, – і сухий хмиз палав на двох вогнях, а хлопці ще та ще підносять великі купи, а уста їх не закриваються, а очі не перестають шукати дівочих очей.

Приходили старі, поважні люди і з ласкавою усмішкою приглядалися до роботи молодих. Хіба іноді хто з робленою суворістю крикне:

– А то що? Хіба так роблять? Ех ви!.. Не так ми робили колись! Ану, дай лишень лопату, нехай я покажу тобі, як я робив тоді, коли мав таку бороду, як у тебе.

І, жартуючи, віддавав юнак лопату старому, а той, мов справді чуючи в собі поворот давніх сил та завзятості, рив і копав, як вісімнадцятилітній, усе приговорюючи: «От як у нас робили! От як ми робили... От як!...» А молодь сміялася довкола, закликала старого до спочивку; от уже хтось підкотив камінь, хтось лагідним рухом бере лопату з рук, – і старий, справді втомившись, сідає.

– Ех-хе! Не ті літа! – говорить він і сміється, і довкола всі сміються.

І сонце сміється, дивлячись на те з неба, і вітає дитячу радість Ізраїля й запал його.

Так було довкола кущі роботи, а в ній самій... в ній відбувалося священне таїнство найважливішої роботи, – і в тім таїнстві брав участь Авірон. О, чом же, чом не перестало його серце битися вчора, – там, на пустині, в час молитви? Чом не засипали йому піски очей, бо він не бачив би того, що бачить тепер?

Суворий чоловік був Веселііл, головний майстер, призначений самим Богом і поблагословлений Моїсеєм. Він дуже добре знав своє ремесло й таїни його, і тому, що він так багато знав дрібних речей, мозок його вже не охоплював цілей. Господь ніколи не говорив до його душі, і в своїй роботі Веселііл завжди бачив тільки роботу, – чи то був телець Арона, чи то були херувими Моїсея. А до того мав ще він вдачу, як і всі ремісники, погано лаятися, – і це була дійсно його вдача, частина натури: один співає при роботі, другий жартує, третій мовчить; а от Веселііл лаявся. І що поганіш він лаявся, що крутіші слова вигадувала його вбога фантазія, – то ліпше робилася робота і легші, кращі виходили речі з-під рук.

От і сьогодні Веселііл був чомусь лихий, а через те і лайка його наперчилася вдвоє. Він кляв усе, що тільки приходило йому на думку – чи то були живі особи, чи такі, що не відчували його злоби. Сьогодні все було не так, і глина, що він її місив, була ні до чого не здатна, – і він кляв і тих, хто йому приказує робити щось із неї, і тих, хто не міг відшукати ліпшої, і самого себе, що взявся на свою голову за таку дурну роботу. Вогонь горів зовсім не так, як повинен був горіти, увесь матеріал був нічого не вартий, а вже найгіршим нещастям був Авірон. Це була просто кара Божа, а не помічник! Біг, коли треба було йти повагом, і навпаки – посувався, як черепаха, коли треба було летіти стрімголов. Нічого не вмів – ані подати, ані приготувати; питався по двадцять разів про те, що мусів би сам зробити, і не питав власне тоді, як те доконче було треба. Казали йому принести одне, він приносив зовсім що іншого; казали йому зробити так, він робив цілком навпаки. Коли треба – його не було в кущі, і навпаки – зовсім не потрібний, він завше попадався на дорозі й плутався під ногами.

Веселііл кричав, лаявся, бризкав слиною й кидав у бідного хлопця, чим тільки попав.

– Та які ж духи зла звалили тебе на мою голову? Який дурний батько породив тебе, а ще дурніша мати вигодувала тебе? О, то мала бути дібрана пара! Я б сказав, що твоїй матері ліпше було б взяти молоду свиню до грудей і вигодувати її власним молоком, ніж отакого йолопця, як оце ти. І хто мене покарав тобою та оцією ще дурною роботою, в якій найбільш розумний чоловік за тисячу днів не зможе добратися ані до найменшого смислу. Той старий дурень Моїсей переходить уже на дитячий розум і не знає, що вже йому вигадати. Таж вилив я одного Бога, – навіщо ж він спалив його і попсував стільки матеріалу? Може, скаже, що погана була робота? Так нехай він спробує вилляти ліпше. От хотів би я подивитися на того Бога, що вийшов би з-під рук Моїсея або ще більше безглузлого брата його – Арона. Ну-ну! Ото був би Бог!.. Але він знає, стара бестія, що в сонмі нема більше чоловіка, котрий зміг би так зробити, як я, та й дурить людей: сам Господь, каже, показав мені на Веселііла, як на слугу свого! Хе-хе... Я йому сказав це. Ти думаєш, ні? О, я не маю кого боятися! Так прямо й сказав: «Міг би ти, – кажу, – хоч тут не тулити Бога свого». А він розсміявся та й шепче: «Не можна, братику, інакше, – так треба», – і каже... О, він знає, шельма, що говорити й де. Уміє нарід тримати в руках. Бач, скільки людей набив за те, що поклонялися Богу-тельцю, а мене й не чіпнув, хоч, правду кажучи, кого першого треба було б покарати, як не мене та Арона: Арон приказував, а я робив, а дурні людська лише лобами в землю били, та й уся їх вина. А Моїсей, бач, ані брата не чіпнув, ні мене. А чому? Бо розумний чоловік. Бо знає, що якби зо мною яка пригода трапилася, – хто б робив йому тоді всячину? І херувимів оцих пришепелуватих, і чаші, і світильники, і стояла, і ковчег, і всякі інші витребеньки.

Авірон слухав – і не знав: чи то дійсність, чи то, може, кошмар, тяжкий гнітючий кошмар... Святиня Господа опльовувалася брудними словами ремісника, уста вирікали хулу на саме ім'я Вседержителя! До такого не доходив ні брат Датан, ні сам безбожний Корей, і ніхто, ніхто на землі...

І Бог це чує? І мовчить? І мовчатиме? І простить? І забуде? І не спалить живцем?.. Та де ж тоді всі слова Моїсея? Де сила і гнів Господні? Де правда тоді?

І з дико поширеними очима стояв Авірон у кутку шатра, мов ударений чим тяжким у голову, і шкода було на нього дивитися... В шатрі було тихо, бо Веселііл чомусь замовк і, пильно зайнятий, лише іноді ехидно кривив лице. Нараз він голосно розреготався і крикнув:

– Ану, каро моя небесна, іди сюди!

Авірон не двигнувся з місця.

– А йди, каліко, як майстер тебе кличе! – нахмурюючися знову, крикнув Веселііл, а сам сміявся.

Автоматично, мов дерев'яний, підсунувся Авірон.

– Дивися, яке личко в цього херувимчика! – і майстер показав рукою на свою роботу.

Авірон глянув і... одскочив. Він мало не крикнув.

...На нього дивилося щось таке страшне, така потвора, що він затулився від неї руками... Перекошений рот, гостре підборіддя, накриво закарлючений ніс, довбані дірки замість очей, вугласта голова, – і на всім печать чогось такого бридкого, розпусного, найогиднішого, що хотілося вибігти на свіже повітря...

– Що це? Що це?.. – ледве чутно, весь дрижачи, спитав Авірон.

– А що, ти не бачиш? Це ж херувим для Моїсея. Це святиня Ізраїлева, котру він так хотів лизати... – І Веселіїл сміявся, і сміялася огидна почвара перекошеним ротом, і сміх їх був однаковий.

– І це... і це так і буде?..

– Атож як? – і ще дужче реготав Веселіїл, і ще дужче реготав херувим, а з розірваного його рота мов виходив тяжкий сопух. – От ми поставимо це божество тут у куточку, – казав далі Веселіїл, відтягуючи статую вбік, – нехай прийде Моїсей та подивиться. Бажав? Хай має! Я зробив доброго Бога, і зробив непогано, – а він палити? – прошу! Сідайте самі за роботу та й ліпіть, а я вам не дурень дався, що сьогодні один брат одне бовкне – роби так, а завтра другий брат друге бовкне... А я б мав всякого бовкуна слухати? Ні, дякую красно. Я вже не маленький, у мене онуки вже бігають.

Саме в цю хвилину ввійшов Моїсей.

– Ну, як тут у тебе, старий муркало? А там пішла робота... страх! – і Моїсей розсміявся. Але в сміху тім було щось таке, що ножем різнуло серце Авіронові. Це він уперше чув, як хихоче великий пророк, – і бодай би не чути ніколи! Це був сміх переможця. Моїсей побідив Ізраїля – і знову, тепер, здається, вже надовго, став паном його.

«Треба лише розуміти дух народу і впору приходити до сповнення менших його бажань, а тоді він сповнить велике твоє бажання – бути вічним твоїм рабом!» Так говорив кожний рух Моїсея і горда радість очей його, і відчув те в сміху Авірон...

– А це що ти тут наробив? – спитав Моїсей, зупинившись перед херувимом, притуленим до стіни.

І ждав Авірон, що нахмуряться брови великого пророка, що блискавиця вийде з очей і поразить святотатця, що покажеться ж правда Господня... Але нічого не сталося... Замість гніву – вибух сміхом Моїсей і реготав, упершись в боки, аж хитався всім дебелим тілом своїм. А Веселіїл, зберігаючи серйозну міну, хоч очі в нього бризкали сміхом, говорив роблено суворим голосом:

– Це ж Бог тобі. Я тобі добре зробив тельця, – навіщо ти спалив його? А херувимів я робити не вмію.

І двоє старих стояли й реготали з святині Ізраїля, з уповань на нього...

– А цей дурник питає: чи це так воно й залишиться? А що ж, кажу, йолопе, гадаєш, що буду переробляти? А не діждеш ні ти, ні твій Моїсей! – І знов старі реготали здоровим, дужим сміхом міцної старості.

А потім узяв Моїсей янгола і, поплескуючи його по носі, від чого ніс зробився зовсім ні на що не похожим, сказав:

– Ану-ну, покажи цьому молодикові, що значить сила Господня, котру дав тобі в руки Господь! – І знову вони реготали, аж сльози виступали у них на очах.

Зручним рухом підхопив Веселіїл янгола, поставив його перед собою й почав водити пальцями по лиці. І здавалося, що грався він, роблячи безліч непотрібних рухів: то вивертав кумедно палець, то врізувався в глину твердим, як залізо, нігтем, то швидко-швидко тер одне місце і все не переставав приговорювати всякі дурниці. Відхиливши голову та прищуливши очі, приглядався до роботи, аж нарешті, різким рухом відкинувши весь корпус, відійшов Веселіїл і крикнув:

– Ану, дивися тепер, дурню!

Авірон глянув – і не знав, що тут сталося справді: чи сила Господня, чи чарування якесь?!

На нього скорботно дивилося божественне лице. З очей, здавалося, от-от поллються сльози, а уста... живі, лише бліді уста тихо шепотіли молитву Господинові...

І це таке було прекрасне, це таке було дивне, що впасти хотілося на коліна й розридатись. І Авірон розридався... лише від того, що було, було – й не могло витравитися з душі печальним поглядом янгола. Образа Богу й сміх йому – це був уже занадто болючий контраст для чистої душі одного з тих, що не вміють владикувати... І, закривши лице полою одежі, заплакав Авірон...

Плакав він над собою, над своєю наївною вірою, над пророком великим, що згубив тепер авреолу і став звичайним властолюбним обманщиком. Плакав над молодістю своєї душі й над зачерствілою старістю душ цих мудреців, ознаменованих перстом Бога... І над Ізраїлем усім плакав він, що справді без Бога, сам, по волі одного-однісінького чоловіка, заблудив у цю дику пустиню і тепер мусить шукати Бога собі, шукати надії собі.

– Що з тобою, дитино моя? – прозвучав над ним знайомий божественно м'який голос. Знов чулися в нім ті нотки, що могли б в інший час довести до екстазу хлопця, знов покладалася м'яка стареча рука на голову, – лише тепер знав тому всьому ціну Авірон. Ласка Моїсея була офіційною ласкою: старий чоловік знав, що треба іноді пожаліти людину, зробити вид, що її біль є почасти й твоїм болем; старий чоловік знав, яким способом треба стуляти уста, щоб виходив з них тихий жалісливий голос із тими чарівними нотками: їх однаково люблять усі тисячі плачущих... І нічого не відповів Авірон, і ще дужче заплакав...

А ввечері він побачив те, після чого хотів вогню, небесного вогню!..

Веселілл не пустив Авірона додому, сказав, що рано буде дуже багато роботи, а він, Веселілл, зовсім не має охоти чекати на всякого йолопа. І Авірон залишився... І бачив...

Бачив, як знову прийшов Моїсей, і Арон, і Ор, і ще декілька мудрих Ізраїля; бачив, скільки вина їм принесли, бачив, як пили й п'яніли пророки з первосвящениками; чув соромицькі їх речі, аж поки... аж поки не прийшли дівчата, і Моїсей, п'яною рукою потріплюючи молодого хлопця по плечах, не випровадив Авірона з куші, говорячи:

– Ти наш... ти тепер уже зовсім наш, – правда? І, властиво, нема що перед тобою критися, але... хе-хе-хе!.. є річі, котрих не треба бачити молодим людям, хе-хе-хе!.. Тому йди тепер додому, а завтра раненько, – чуєш?... – раненько прийдеш.

– Я не пускаю... Я не дозволю... Хто має право мішатися в мої розпорядження? – кричав, вистукуючи погарем по столу, Веселілл.

– Тихше ти, старий п'ячино! – говорив Моїсей і, сміючися, грозив майстрові кулаком, а потім знов звертався до хлопця, нахилився просто до лица, із уст великого пророка несло перегорілим смородом: – Ти не слухай того старого дурня, не слухай... а слухай, що говорю тобі я, Моїсей, бо моїми устами сам Бог глаголить...

...Хитаючися, вийшов Авірон...

Куди?.. Сонце погасло, й увесь світ став холодною пустинею, і пустинею бездушною стали небеса...

...Непритомний вийшов Авірон із сонму і, не дивлячись, ішов, ішов... Щось велике прийшло, і обгорнуло його, і потягло в страшну, темну безодню...

Він боровся! Він не хотів! Він звав ще Бога, але Бог не приходив... Він молив безгрішну пустиню, але пустиня не відзивалася.

– Боже! Боже, спаси мене, – я потопаю... Глибина моря розверзається під ногами моїми, і буря сумніву топить мене, Боже... Я зову тебе на спасіння, спаси мене, Боже... Не мене спаси, віру мою спаси і уповання моє... Ти ж бачиш безумство моє, і думки моєї перед тобою не утаю! Я ж не вірю більше в тебе, Боже, і в пророка не вірю твого. Оману я бачу в голосі твоїм і хитрість бачу в силі твоїй! Людину я бачу в пророці твоїм і похоть людини в чреслах його. І кров його буриться від того ж, від чого й усіх інших людей, і вино п'янить йому чоло, як і всім, хто вживає вино. Ради княжества свого й владичества свого він гримів голосом труб, топтав

скрижали твої і вбивав живущого. О Боже!! Хто ж обманець з вас двох? Чи Моїсей, що не назвав нам істинного імені твого, не показав лиця твого й чертога твого?.. Чи ти сам, Боже? Чи ти справді живеш на небесах і держиш громи й меч в руці? Чи лише вірити ми повинні, що ти єси?.. О Боже! Во ім'я слави твоєї, во ім'я існування твого, во ім'я правди на землі, покажи мені лице своє... Я не боюся! Нехай спалить мене зрак твій, нехай розверзеться піді мною земля, нехай в муках страшних сконаю я потім, лиш покажи мені лице твоє... Коли увірую, увірують усі ті, що прийдуть по мені, що кров'ю плакатимуть у сумніві своїм. Ради них, ради крові їх, взискуючих, покажи мені лице твоє... Бо як ні... бо як знов ти сховаєшся за невидимість і не почую я голосу твого тут, не в skinіях Моїсейових, а тут, серед цієї нехитрої пустині... не вірю я тоді в тебе й кричу: «...Порожні твої небеса! Облуда – царство твоє! Безсила – воля твоя!.. Ти – омана!.. Ти – безсилість моя!.. Ти – безумство моє!.. Ти...»

...Й упав Авірон на землю й корчився в муках. І сльози його рівнодушно вбирав у себе пісок пустині. А небеса?.. Небеса мовчали... як мовчать до цього дня.

Камінна душа



I

*Ой Марусе, камінная душе!
Не слухати ж було шептання могого,
Не лишати ж було попонька свогого.*

Отже, сьогодні новий ксьондз служив по раз перший службу у церкві. Гуцули прислухалися, придивлялись і остаточно винесли не зле вражіння. Особливо подобалася проповідь. Не змістом, бо змісту мало хто вкємував, а тим, що було її сказано голосно і виразно.

– Вогорит, – ек відпечетує! – говорили один до одного пошептом.

Взагалі вся служба пройшла дуже добре. Дяк, бажаючи показатися, вигалайкував на дух кінський, закручував, заплутував мелодію до того, що сам ставав як дурний у тім усім, і під кінець служби захрип, сарака, так, що доброго ока горівки треба було відтак, аби голос вернувся.

Та й ксьондз, нема що казати, голосники мав добрі, гуцулія теж гула з охотою, хоч і невлад, а багачі кидали до скарбонки цілими левами.

А поки тяглася служба і дим кадильний, змішавшись з різними іншими гуцульськими пахощами, возносився до престолу, баби по черзі бігали поздоровляти молоду попадю. Властиво, секретно кажучи, гадка тут була інша: баби хотіли переконатися, чи попадає молода, чи файна, отже, чи є надія, що піп буде триматися жінки. Бо попередник сього ксьондза великий був преподобник по бабській часті і добре дався гуцулкам узнаки.

І тут вражіння було добре: попадає виглядала, як квіточка.

– А йке-с молоденьке, Бог би те вкрив! – весело казали баби і гурмою лізли цілувати у руку. А їмость червонілася, як яблучко, і не знала, чи їй тримати руку, чи сховати за спину, чи обтирати за кожним разом. Все то було для неї нове: і шлюб, і місце, і люди, і сама вона здавалася собі не такою, як була.

Утішені баби голосно прирікали, що хто дає на нове господарство, і на цей раз дари їх були щедрі і давалися з охотою. А тим часом закінчилася служба і ксьондз ішов царинкою, оточений гуцулами; газди топталися один одному по ногах, аби йти ближче до нового попа та хоч краєм вуха чути, що там він таке говорить.

Ксьондз вичисляв браки, які побачив у церкві: того немає, того немає, а те хоч і є, але в таким виді, що краще би його й зовсім не було.

– Презбитерія... Та хіба ж це презбитерія? Це, вибачайте, хлів свинячий, а не презбитерія! Презбитерія – це найголовніше місце в церкві.

– Ає! Ає! – підтакувала гуцулія.

– То, прошу їгомостя, то та' ек би сказати – усу путерю тото місце на собі держит, – говорив старший брат, бажаючи за всяку ціну сказати й своє гідне слово.

– Яку путерію, що за путерію? Я ваших слів не розумію, але презбитерія мусить бути упорядкована. Треба наймити маляра, аби вималював порядно. Отже, прошу позволення мені тим зайнятися: я знайду маляра, зговорюся...

– Ає, ає! Стокмита го поренно, аби не вшахрував.

– А що, газди, думкуєте? Таже воно все може бути.

Ксьондз вичисляв далі.

– Воздухи – як шмати. Сорочка на престолі – мов у смолі купана. Ризи – сором убрати на себе. Чи вже ви, люди, такі бідні, що у вас храм святий у таким порядку?

Гуцули не признавалися до вини і все валили на попереднього попа.

– Прошу, їгомостику любенький, ми у тім ані сине за ніхтем не винні. Єк піп за церкву не дбає – хто ме дбати? Ци я, ци сусіда?

– Ає, то таки так. Тот піп бирше за молодиці дбав, їк за церкву.

Ксьондз старався повернути бесіду на інше поле, бо йому неприємно було чути нарікання на члена корпорації, але гуцули попали на своє болюче місце, як муха на садно, і не легко їх було звідти збити.

– Він замість «Господи помилуй» співав: «А хто любить гриби-гриби, а я й печериці, а хто любить дівки-дівки, а я й молодиці».

– Він і фاینішої ше вмів.

І тут же одвертими формами оповідали досить нескромні деталі приватного життя свого духовного наставника, як рівно й деталі події, що привела до зміни старого попа на нового.

Речі стояли дуже просто. Один газда, переконавшись, що таки дійсно піп ходить до його жінки, ужив звичайного средства прозріваючих рогоносців – сказав, що йде до Жебйого за орудов, а сам заховався в смеріче так, що міг бачити одразу і плебанію, і Черемош, і свою хату.

Чекав недовго, бо піп, задравши одіяніє, уже перебрідав Черемош, а перебрівши, не пішов ніде, лиш просто до тої хати. газда облазчиком-облазчиком прийшов верх своєї хати, зайшов у тіль, двома колами добре припер двері, а сам, взявши третій, уліз у хату вікном.

І що там уже була за бесіда, не знати, а лиш єгомость, прийшовши додому, впав на ліжко та так уже й не вставав, аж доки не прийшло єпископське розпорядження про перенесення до другої парафії, а нім¹ така знайдеться – з чеканням при консисторії.

Таким чином очистилося місце в Криворівні для молодого о. Василія. Він лише-лише вискочив з семінарії – як тут дають самостійну парохію. Оженися – і самі печені гриби до рота полізуть.

Властиво о. Василій давно вже намітив собі жінку. Правда, була бідна, як миша, виховалася в кляшторі² на кинений кривими гріш, але зате була гарненька і як на смак новоукінченого семінарста, то навіть дуже гарненька, отже, цілком на добре зачіпала естетичні струни душі о. Василія.

Очевидно, опікуни на освідчення о. Василія відповіли цілковитою згодою. Боліли, правда, душею, нарікаючи на померлих родичів Марусі, котрі буцімто не лишили бідній сироті нічого; від себе подарували дві перини і ще надзвичайної роботи хрест у флящині, але о. Василь якось не дуже піклувався про віно: перспектива одразу, впрост зі шкільної лави сісти на багату гірську парохію, де за похорон дають вола, а за шлюб і пару – ця перспектива вносила деякі компенсації в питання о гріш.

Ну, і от привіз на парохію молоду жінку, почалося нове життя.

Для Марусі мусило би бути таки геть цілком нове в усіх значіннях. З дитини-підлітка вона нараз стала жінчиною, хоч це якось... мало відбилося на ній, не зробивши жадних надзвичайних змін: мабуть, занадто ще була дитиною і по-дитинячому пережила чи, скорше сказати, перебула цей факт.

Нова обстановка домашня також не зробила на Марусю надзвичайного вражіння. Мати чоловіка, стара господиня, що зїла зуби на веденню домашнім, любовно, але рішучо відсунула молоду невістку від усякого господарювання й життєвих дрібниць.

– Воно ще молоде. Нехай побавиться, аби не нарікала потім, що запрягли її до роботи, – говорила «бабця», як уже зарані величали усі стару їмость, і дійсно зуміла цілковито ухоронити Марусю від усяких буденних турбот. Навіть каву приносила до ліжка пестійці, і Марусю, ніжачися та шулячися, як кітка³, випивала запашний трунок і знов шурхала під ковдру.

¹ Поки.

² Монастирі.

³ Кішка.

Та вже єгомось якось запротестував:

– Де то видано, де то чувано? Замість того щоб самій раненько устати та старій жінчині подати до ліжка каву, вона – дивіться, люди добрі! – сама вилежується, аж поки їй принесуть.

Говорив він це не злобно, а от просто так собі, для порядку: просто це порушувало якусь там гармонію його понять про обов'язки жінки.

Маруся кривилася потім два дні на чоловіка, але каву з того часу варила вже сама. Єгомось підкпивав⁴ собі:

– Що то, мамо, нині кава так ніби... чи то недоварена, чи то переварена?

Бабця посміхалася, говорячи:

– Ну, ну... Буде вже тобі.

– Та ні, таки справді щось кава мені не смакує. Чи то, може, не ви самі варили?

– Прошу не пити, коли не подобається! – з обуренням виривалася Маруся, схоплюючися.

На початках вона брала ще то все за чисту монету.

О. Василь робив великі очі.

– А-а-а!.. Так то, може, ви варили?

– Я. Але вже по раз останній.

– Ну, то так би ви й казали. Я би тоді почав хвалити, – і пив далі, наче розсмаковуючи. –

Гм... Воно й справді кава нічого собі. Гм... Але ж таки й зовсім добра кава. Гм... Я би навіть сказав, що зроду не пив такої доброї кави.

Маруся розцвітала.

– Направду?

– А бігме направду. Так що навіть прошу позволення поцілувати ручку.

Згодом, коли така кумедія повторялася регулярно за кожним питтям кави, Маруся привичайлася і вже не звертала уваги на слова мужа, а свій обов'язок варення кави повнила вже без сердечної тривоги: вставала заспана, з позіханнями мішала, колотила там щось, чаклуючи над сметанкою. І все те під безперестанний шепіт бабці:

– Але йди... Йди, я сама... Та він не дізнається... Йди-бо...

Маруся ще смачніше позіхала і півсвідомо бовтала ложечкою.

Решта господарства цілком оминула плечі Марусі – бабця сама несла весь тягар на собі, не допускаючи Марусю навіть до дрібниць.

Взагалі родинне життя надзвичайно якось скоро увійшло в свою колію. О. Василь мав щось із флегматика в собі: все, чого лиш він діткнув рукою, набиралося якоїсь сірості, як в дощову годину. Впору з'їсти, впору лягти спати, з нудотою відробити свій обов'язок, положене число разів на тиждень приголубити жінку – в тім замикалося все. І не дивно, що завдяки такому регулямінові⁵ якось занадто вже скоро осів о. Василь: в швидкім темпі почало відростати йому черево, звисало молоде воло, рухи ставали лінивими і число їх все зменшалось.

І в усім тім новім життю, в усій тій розміреній пристосованості, і в сонній любові мужа, і в ніжних піклуваннях свекрухи – в усім тім Маруся відчула би, певне, дуже скоро величезну нуду, якби не було... гір.

Гори!..

Спочатку не зробили вони на неї вражіння. Навпаки: перші дні, як лиш молоді сюди приїхали, Маруся відчула, що гори давлять її.

– Але бійтеся Бога, отче! Де це ви мене завезли? Та тут страшно жити!

О. Василь лиш блимав очима. Він був з Поділля, і йому самому якось було... «омкно» серед тих мовчазливих велетів. І лиш стара їмость, уроджена в горах, одразу почула себе на місці і дихала, як риба в воді.

⁴ Підсміювався.

⁵ Розпорядку дня.

– Нічого, дітоньки, нічого! Буде все добре. Я виросла і весь вік свій прожила на долах, але люблю гори понад усе.

І справді: вона відразу вжилася в гірську атмосферу і ввела в неї дітей. Та й о. Василь скоро пристосувався: потребував лиш вигідного хліва, а де він, цей хлів, буде стояти, у горах чи на долах, – це йому було цілковито однаково.

Але зате Маруся згодом відчула гори цілою душею і полюбила їх.

– Чекай, чекай, доню, – часто говорила стара їмость у відповідь на захоплення Марусі. – Це ж іще зима. А от як прийде весна, як укриються верхи зеленню новою, позацвітають трави, як вилізуть гуцули зі своїх кожухів та розсиплуться маком червоним по узгір'ях – от коли наші гори красні! Узимі якось... тісно в горах: усе пов'язане, поплутане стежечками, від стежки ані руш. А вліті – куди оком глянути, туди й ногою ступити. Пташечкою будеш літати кичерами, коли...

– Коли що, бабцю?

Бабця усміхалася.

– Але, бабцю, – коли що, ну?

– Коли... коли я... не буду бабцею. А як буду або сподіватимуся – о, тоді обережненько будеш ходити, на паличку опиратися, а я тобі буду смачні страви варити, і тоді вже кава йтиме до ліжка, хоч би там що. А відтак... відтак винесемо його сюди, на ганок, і буде на него сонечко світити, буде його вітрець полонинський обвівати. І буде рости він здоровий, красний та розумний.

– Хто се, бабцю?

– Він, мій унук. Отже, бігай, ходи, щебечи, набирайся сил та здоров'я, щоб легко, Господь дав, пішло, щоб було покорму багато, щоб свobodно перетерпіла.

– «Аби-с легко зносила та й мирно злегала...»

– Дивись! А ти звідки знаєш гуцульські приговірки?

– Таже я завше між гуцулками, бабцю!

Справді, Маруся одразу стала загальною улюбленицею. Гуцулки її пестили, як малу дитину, і, здавалося, не мали жадної пошани для такої високої гідності, як їмость. Навіть називали просто «Муха», бо чули, що іноді ксьондз так її називав.

– Ей ти, Муха! А йди суда! – кликали, мовби яку сусідку, але по суті речі любили свою їмостечку, як лялечку, і зробили би для неї все.

Марусі, наприклад, дуже подобалася «уберя» гуцульська, і якось в неділю вона, для жарту, перебралася по-гуцульськи: від одної баби взяла запаску, від другої постоли, від третьої фустку, сорочку свою побігла принесла. Молодиці убирали свою їмостечку, як вильце, зі сміхом та жартами.

– На всі гори молодичка!

– Ає! Нема ноші понад гуцульську! Красит, панит, кольору додає.

А третя вже підспівує:

Ци то, люде, чучурина,
Ци то горошина?
А ци то ми, добрі газди,
Файна йка дівчина?

– Та ци ти, Муха, дівка, ци таки молодица? Бо шош не виглядаш ми на молодицу.

– Ає! То би ті в уплітках було файно та в згарді.

– Ей де! – сміялася Маруся. – У вас молодиці краще ходять, як дівчата.

– Бо то так і треба. Дівка шо? В дівці смаку нема, – і баби реготали.

Тим часом скінчилася служба в церкві. О. Василь, оточений, як завше, гуцулами, ішов до хати, наскоро полагоджуючи всі справи і щохвилини повторюючи:

– Люди добрі! На Бога, дайте мені чистий спокій. Бо ви сте харчували, як зіходили до церкви, а у мене ще й горобець у роті не наслідив.

Але гуцули не звертали уваги на ці моління. Раз на тиждень, а то й на два доводилося зіходити з верхів, і неділя була єдиним днем, коли можна було полагодити всі справи: і що дотикалися душі, і що зв'язані були з потребами тіла. Купувалася сіль, олій, усечина; упорядковувалися відносини з властями – словом, очищався й запоряжався гуцул на багато будучих днів наперед.

Найбільше допікали о. Василеві баби. З ними він ніколи не міг дійти ладу, а надто на перших початках, коли майже нічогісінько не розумів, що вони говорять. Гуцули-мужчини, як-не-як, а сходили з верхів частіше, бували й на долах, ходили різними царами, а баба що? Сидить собі на своїй «течірі» і говорить так, як на цій «течірі» говорили дід її, й прадід, і всі попередні покоління на тисячу літ назад. А що на другій «течірі» говорили «май інакше», то о. Василь часто попадав впрост в розпуку.

– Він корнее, корнее, а ми не гонні. От ік би змора посіла. Та витак⁶ си провєргли – а ту ті мреч в очех, а дух ек не зіпре у хавках.

І півгодини часом б'ється о. Василь, поки зрозуміє, що «загоріло дівчинише, бо каглу завчєсу заткали».

– Коли ж то було?

– А сночі, їгомостику, сночі.

– Що це значить «сночі»?

– Та... ніби сночі, сночі, ади... Саме у завлєги...

І тому тепер, забачивши, що молодиці купую стали йому на дорозі й чекають, о. Василь хитрим способом хотів обминати газдинь, але вони посунули за ним. Тоді він узявся їх переко-нувати, що для цілого всесвіту буде ліпше, коли вони цю справу відложать на сліднуючу неділю.

– Та ми нічо не маємо до рахунку, прошу їгомостя. Лиш тут онна молодичка... аби-сте були ласкаві приймати та й зговорити шос.

– Я не маю часу, я не маю часу. Бійтеся Бога, люди добрі! Ви вже харчували, а у мене ще й дрібки у роті не було.

– Та вже, їгомостику любенький та годний, вислухайте цєсу молодицу. З далеких верхів тіцький світ ішла.

– Що ж там у неї пильне таке?

– Нехай сама вповіст, – і випихали Марусю наперед.

Зашарена, усміхнена, стояла вона напереді, перебираючи запаску пальцями, і дійсно, було на що залюбуватися.

О. Василь протирав очі зі здивовання.

– Ти?.. Що?.. Що то має значити? Що то за маскарада така? Звідки? Хто тебе вбрав? Геть мені скидай! Цю ж хвилю!

Але тут уже всі гуцулки зачинали говорити разом, вступалися навіть газди.

– А не майте серця на тото, їгомостику.

– Таку жінку Бог вам дав, що маєте декувати опередь престолу.

Але о. Василь удавав дуже розсердженого. Пощо – і сам не знав. І потім, за обідом уже, їсть-їсть та й згадає.

– Я що? Я лиш о тім, що ти, певно, вже білих звірів маєш повно. Бо то ж треба знати – з кого брати, а з кого й ні.

⁶ Відтак.

А на другу неділю гуцулки, змовившись, принесли своїй їмості в дарунок геть цілий убір гуцульський. Одна дала унучі, друга постолі, файно поморщені та пофарбовані, треті зложилися на киптарик із сернини: давно вже киптарик цей лежить готовий у кушніра, та все не було покупця. Бо одно, що дорогий, а друге – що таки ні до чого: ніжне таке, дошу си боїт. А от їмості – саме таке.

І запаску, золотом перетикану, і фустку шовкову, а пацьорків то нанесли тільки, що «корову би стало прикрасити...».

Маруся аж не могла рішитися, чи приймати їй то все, чи ні.

– Любі мої... дорогі мої... Та за віщо ж то? Та чим же я відвдячитися годна?

– Бери, бери, Муха, – то з доброго серця.

І молодіці пригадували, як Маруся власними руками нашила й нагаптувала багато всяких і воздухів, і сорочок на жертвеники, та на престоли, та на налої; не переставала й тепер постачати всього того, хоч наглої потреби вже в тім і не було.

– Се на будуче, – говорила, приносячи якесь нове покривальце. А тепер сиділа над якимось гаптованням до антимінса й плащаниці.

II

Отак і йшло життя – в тоненькій якійсь гармонії.

Не чулося твердого чогось, тривкого під стопою. Все було, мов порцеляна, дококола: на око приємне, а опертися не вільно.

І єдиною твердою річчю в усім тім, чула Маруся, було почуття старої їмості. Тільки бабця одна щось знала певно, ніби посідала тайну життя і вносила це розуміння в оточення. Простими словами говорила високі істини, ясним поглядом добиралася дна душі. Дивилася розумними очима на свою невістку і думала: «Що зробило тебе такою пташечкою й квіточкою? І чи зумієш отак проспівати, прощебетати цілий вік – чи зломить тебе життя, як квітяну гілочку?»

І сумно ставало по цих думках на душі. Любила сина, але не могла не бачити, що для поривчастого й поетичного темпераменту Марусі треба би було іншого чоловіка: розумного, твердого і трошки романтичного. Романтизм згодом вивіявся би, і зостався б лише розум та його поезія.

А о. Василь... Отець Василь був і не твердий, і зовсім не романтичний, і... не дуже розумний навіть. Бачила це бабця і журилася.

Якесь складне почуття носила в собі. Відчувала, що синові дуже мало треба до щастя і що його задовольнила би кожна жінка, але що сам він далеко не кожному жінку міг би зробити щасливою.

«Поки воно півсвідоме – не відчуває нічого. От – бавиться собі, співає... Ще не перестала бути дівчиною-дитиною. Але потім – чи не прийде щось велике, чи не скалічить душу?»

І боялася приходу того великого, і молилася.

А Маруся брала життя таким, яким воно їй давалося. Любо їй було чути себе загальною пестійкою, любо збігати сніжною стежкою, порипуючи черевичками, та крикнути молодіці:

– Єк днювали, Адно?

А молодиця засміється, мовби ясний місяць уздріла, і скоро-скоро кричить щось у відповідь.

А то скаже Грицькові зладити сани, понабирає дівчат, величезною стоголовою купою навалляться в сани і летять згори униз. Виваляються в сніг, регочуть – аж відляски горами йдуть. А хто йде-їде – усміхнеться тепло, дивлячися на чисту цю радість.

– Узев собі наш піп не жінку, а дитинку.

– Най. Най своє відбудет. Видів⁷, не було чєсу в дєдя-нєні.

– Повідають, що зросла в єкихос манастирьох ци де...

– А но видиш!

А довгими зимовими вечорами, коли сонце о другій вже закотиться за кичеру і лиш ганок востаннє ловить бліді снопочки холодних променів, сідала Маруся в кухні – бо там найтепліше – і, вишиваючи, слухала довгих, безконечних оповідань баби Гафійки. Стара жінка оповідала все, що бачила на довгім віку, все, що чулося, пережилося, передумалося. Дивними зворотами простих фраз, неясними скоками примітивної фантазії розкривала перед молодією їмостою весь біль гірського життя і всю радість його. Картини снувалися за картинами, потріскував восковий недогарок, десь у запічку, угрівшись, безклопітно цвірінькав цвіркун, сліпими очима заглядала в маленькі вікна чорна гірська ніч – а оповідання плелися одно за одним, мов польові квіти: і рожеві, і темні, і лагідні, й болючі... Десь в далекім Гіндустані рождалися перед віками, тисячі літ переносилися з уст в уста, з грудей в груди – аж поки не дісталися сюди, в цю щілину межи гір. А діставшись – пересякли гуцульським по́том, зашуміли поточчинами, заговорили сумно в темно-синіх сиглах – і перетворилися. Огріли гуцульську душу, пояснили їй її саму, так

⁷ Певно.

припали до серця, мов мама рідна. І полинули потім далі, далі дивувати людей міццю прастарої керниці, з котрої зачерають, зачерають покоління – і не годні вичерпати до дна.

Маруся забувала шиття на колінах, утопивши очі в світлу авреолу довкола гнотика. І бачилися там боги й богині, князі з княгинями, страшні дракони убиралися в медвежі шкіри, пестрим фантастичним лицем дивилася стара казка, а творці того всього називалися «руська віра».

І коли кінчалося оповідання і, зітхнувши глибоко, оглядалася Маруся дивним поглядом доокола, – довго не могла зрозуміти, звідки ж це чорні стіни – замість палацу золотого, восковий недогарок – замість сяйливих ламп, і баба Гафійка – замість чарівниці, гірської пишної цариці.

А відтак співати починала Гафійка. Старечий голос дрижав, душа тріпотіла в словах, і вони, кимось уложені в гармонійні строфи, мов самі творилися в серці, виливаючися зі сльозю.

Багато знала й багато співала пісень стара Гафійка, але ні в одній з них не тужила так, душу всю виливаючи, як у пісні про славного Яношіка. Щось ріднило душу Гафійки з сею легендою, і старі очі наповнялися сльозами. А Маруся, притихнувши, слухала, як багата удова, злакомившись на червонії червінчики та на пишні убірчики, силою-неволею віддавала дочку свою, одиначку, за Янчика, великого розбійничка.

Орало дівча, співаючи, сивими волами в красній долині, але й борозни ще не провело, як чує голос матері:

Гей, ходи, дівча, додому:
Віддам же тя, не знаш кому.

Ударилося дівча в поли руками, густі коси вимикало, усякими голосами кричало. Треба забувати милого, тихого, як місяць ясний.

Сипнув розбійник таліарами битими по столі перед удовою, блиснув лудіням розкішним, кіньми турецькими, поясами угорськими – і загорілися очі в удови.

– Аби й за коси тя притягати мала – а таки віддам тебе легіникові за гонір.

Схопив, як орел здобич, молодее дівчатко, поніс-полетів межі сині гори, в дикі ізвори. Приліпив хатку на скелі – і почалося життя-мука молодій молодиці. Тихої любові хотілося, запашного городчика, свічечки перед образом, любої розмовоньки вечірньої – а замість того, налітали, мов круки, хижі товариші мужа, приносили зі собою закривавлений шум, стрілянину, напивалися, будженицями об'їдалися і лізли уночі до молодиці молоді, а Яношік рубав зухвалим голови сокирою. Ранком стручували труп у безодню, пили довго, темно й суворо мовчачи, – і знов знімалися, мов стадо чорних птиць. Щезали за виломом скелі, замовкав посвист вартового – лишалася сама молода молодиця з німою дівчиною, служницею-рабинею. Лишалася сама, затихала в вечірнім присмерку, тихим голосом співаючи про чоловіка, що

Нічков піде, нічков прийде —
Все кривавий меч принесе...

І не настануться молодиця білі хустки прати, отой кривавий палаш витирати...

...І по зритих літами щоках баби Гафійки повзуть бліді сльози... останні, виснажені, і капають десь на суху кисть руки. Діамантами повними блищать сльозинки на рожевій щічці Марусі і не хочять падати: шкода лишати. А пісня йде далі.

Прийшла дитина. Бог зіслав її до цього неприступного орлиного гнізда. Сподівалася молодиця, що, може, хоч янголик цей невидимими крильцями прив'яже батька до дому, що хоч тепер почнеться маленьке щастя, латане – але де... Ще буйніше починав собі опришок,

ще довше ганяв лісами, горами, розбиваючи купців в караванах, панів на молитві, корчмарів по корчмах. Додому приходив у роздертій сорочці, зраний, скрипів зубами від лютого болю й від незагашеної пімсти.

Підносила до нього дитину, просила поцілувати, але опришок штовхав матір у живіт ногою, кричав, аби йшла пріч. Валився десь під смереками і, як медвідь, зализував собі рани.

...Тихий вечір настав. Винесла колиску з душної хати, поставила під яблунькою. Десь пішов чоловік – зілля шукати на найстаршу рану, що болить, спати ночами не дає і вже смердить гноєм, а зlobить так, що весь світ би порізав.

Колисала синочка й співала. Сама не знала, що співає. Родилися слова десь глибоко-глибоко, з кров'ю підіймалися до серця, з диханням виривалися з уст.

Люляй-люляй, малий хлопець,
Не будь такий, як твій отець,
Шо по лісі все лиш ходит,
В правій руці топір носить,
.....
А якби ж ти, білий хлопець,
Та мав бути, як твій отець, —
Дала б тебе іскупати,
Орлам хижим роздзьобати.

І ринули сльози, як вогонь, гарячі. Похилилася на бильце, тяжко заридала.

— Ой, викупала би тебе по раз остатній, а відтак – нехай ліпше хижа птиця роздзьобає, як мав би людям кривду завдавати, горе нести.

А Яношік стоїть за яблунькою, чорний, як ніч. Не знайшов зілля на рану, то знайшов ворога свого лютого. І озивається з-за спини:

Ану, співай, як співаєш,
Коли добрий голос маєш!

Мов грім із ясного неба ударив. Обернулася, побіліла, як стіна, не може й слова сказати. А муж наближається, очі, мов вугілля, горять, як ножі гострі ріжуть.

Співай, жоно, як співала,
Як-єс хлопця колихала.

Ой... я, мужу, не співала...
Наємниці поганьбляла...
Шо корови не доєні,
Шо покої не метені...

І сама не знає, що говорить, білими рученьками перед себе тріпоче. А опришок вже знає, що буде робити.

Сідай, мила, на лавочку —
Най ті зітну головочку.

І буде відтак хвалитися, як посадив жінку на лаву, аби зручніше їй голову стягти.

Остання відвага вступає в серці молодиці. Вона знає, що опришок свого слова не звержеться хоч би тому лиш, що його сказав. І в останній раз просить:

Зажди, мужу, хоч хвилину —
Най поцілую свою дитину.

І поцілувала... В одну щічку поцілувала, а в другу вкусила.

Маєш, сину, на пам'ятку,
Коли забив отець матку.

Скричала дитина, пасокою заллялася... і змішалася кров матері з другою, рідною кров'ю...

...Плакала Гафійка, плакала Маруся. Мов сама пережила ту страшну драму в тісній щілині між гір, у хатці – ластів'ячій гнізді, безладно заваленій здобичами нічними, денним розбоєм.

А коли йшла потім спати Маруся, – довго прислухалася: чи не скрипить де підозріло віконниця, чи не йдуть опришки, чорні хлопці.

III

Що їй говорили старі їмості про весну, але їй то мало. Всім еством своїм відчула Маруся прихід свята землі.

Мов чар який уступив у природу, по людях, оп'яняючи, розлився. Мов тисяча заплющених очей розкривалася. Чулася якась напружена робота в організмі всесвіту, якась боротьба і якесь нове торжество нової правди.

– Йой, сказати – що то весна! – говорив старий Дмитро, вартівник. Маруся часто любила збігати до нього і слухати довгих його оповідань. Зустрічав уже якусь не то вісімдесяту, не то дев'ятьдесяту весну, а все ще не міг рівнодушно відноситися до її приходу, сам відживав рівно з природою, чув «еснішу кров» у собі.

– Йой, що то весна! Імив би ю та їй тримав в оби-двоїх руках по вік вічний. І що то за чес, що то за любовіть – годі вповісти! Думайте лиш собі, їмостечку, що таку сми путерю в кістках чую, що зара' бих... не знаю, що робив.

Маруся поглядала на крепкого, жилявого діда, на його міцні чорні від праці руки і гадала собі: який же він був в молодості?

– Виходьте д'мені, їмостечку, на сету ніч⁸ Благовіщене: мемо ворожити вбоє⁹, – казав Митро і підморгував, підкинував головою, мовби любаску кликав до себе на ніч. – Зрештою, хто знає... хто знає... Усеко на світі...

На ніч благовіщенську Маруся до діда не пішла, але однаково знала погоду на цілий рік наперед. Річ у тім, що Митро славився умінням відгадувати погоду після приміт благовіщенської ночі, і до нього регулярно щороку зіходилася гуцулія довідуватися: чи сіно дешево пускати, чи худобу, чи плові віщували сеті зорі, а чи верем'є на літню пору, чи сіяти колопні¹⁰, а чи лен і т. д. і т. д.

І старий Митро, пихкаючи люлечкою, повагом, зі свідомістю висоти функції говорив:

– А ци у кему вам¹¹, люде добрі, та ци у памнеть – ек сми тогид¹² вам говорив: запасайте, люде, трави худобов, спізнуйте косіне – най дзелень Божа не ростет борзо, аби не вдарили студени, плути та їй гляба тогди косити?

– Ає! ає!.. Говорили-сте, Дмитрику, діждали би-сте.

– А ци то си не справдило?

– От ік у воко, бігме.

– Я шош коло хати спас, а у верху, гадаю собі, най буде, бо то, ади, високо зимарки нема. Та шо думаєте, газди? А не взев-сми відтив ні віхтя сіна!

– О?

– Кобих так здоров! Шо брав звідтив двоє сін, а то – ні віхтя.

Митро слухав те ніби рівнодушно, але зморшки весело грали у нього на лиці. Помовчавши кілька слід, зачинав:

– Ну, то тепер іскажу вам, газди мої славні, шо їй весна буде файна, і сапане, і по сапаню, і ек колопні брати. Не сійте, люде, лену, бо лен дощ полюбляє, а зорі так приповідать, що ладне буде верем'є увес чес і на трави добре. На Юрія їй віл си напасет, не то вівця ци там баран.

– Ой га! А я сіно перетримав. Так було в думці, що навесні багачам дорого му продавати.

⁸ На святу ніч.

⁹ Ворожитимемо обоє.

¹⁰ Коноплі.

¹¹ А чи пам'ятаєте.

¹² Минулого року.

Гуцули сміялися. Це говорив Ілько, калай, що зроду не мав нічого – ні сіна, ні маржини. А от ішов. Ішов слухати приповістей Митрових, хоч йому було цілковито однаково – «ци верем'є буде, ци сльота».

Весна, весна! Приходить!..

Маруся літала по проталих стежечках, весело поплюскуючи гарними своїми чобітками. Зупиниться на хвилику, набере повні груди гірського чарівного повітря – і мов крила від того виростають! Летіла б до сонця, до вершків гір, до хмар. І серце завмирало на саму лиш думку, що скоро настануть цілком теплі дні, зійде сніг з усіх зашкалубин і можна буде видряпатися на найвищу кичеру, стати там і заспівати.

– Як же ж то гарно, як же ж то мило! – і цілувала дітей, дівчат, весь світ готова би цілувати. Іде весна! Мати Велика!

От уже скоро-скоро приїде на білім коні свят-лицар Юрій, і люди вітатимуть його. То ще давно-давно, в сивій давнині, урочисто почали обходити цей празник оновлення тіла, празник потомства, празник будучого. Довгою зимою під шкірами сховане тіло відбувало обов'язки, було рабом; тепер – увільняється і буде святкувати. На зиму припадають всі ті моління, клячання, пристосовання душі; весна – празник тіла. Воно велить, воно веде, воно творить.

І все чекає великого Юрія. Як молода дотримує честі до вінця, так все доокола, вся природа чекала приїзду кінного лицаря. І їде він, пишний та годний царевич, в блискучім лодіню сяйливим і здалеку ще кричить: «Мечи ключі, брате Миколо, бо відіб'ю!..»

І старенький Микола, перелякавшись, борзо вергнет назустріч Юрію ключі від світа, а сам тікає у запічок, на небесну постелю, спочивати по труднотах довгозимових.

А пишний Юр їде, коником виграває, гострим списом леди пробиває, з гір зиму стручує, просікає копитами стежки-доріжки по убогах. Стрепенуться сонні смереки, киваючи Юрієві назустріч, на привітанє, напружаться бучина, березина соком налетється. Широко зітхнуть гори, Черемош запіниться, вийде сонце і довше постоїть над землею. Їде! Їде Юрій! Ліси косичить, земля правиться, хором могутнім несеться клич:

– Весна! Весна! Задзвонили гуси-ключі, поверх моря йдучи!..

Частіше зупиняються легіні з дівками коло перелазів, шепочуться щось на вухо. Або йде попри хату молодець, високо затягає:

Ой напий си, бідашечко,
До мене горівки, —
Ти не маєш чоловіка,
Я не маю жінки!

А з-за хати, десь з-під оборога, задерикуватو відкликається дівочий голос:

Ци я тобі не казала,
Не казали й люде,
Що з нашого ба й кохання
Та нічо не буде?

А легінь лиш усміхнеться собі в усок та йде далі, в сопілоньку вифівкуючи, теплого вечора, темної ніченьки дожидаючи...

От і Юрій!.. Сонця Великого празник предвічний!

З незнаних країв, з-понад мір'я невідомого принесли гуцули честь цьому празникові і, як грань темної ночі, бережуть із покоління в покоління. Повмирали старі боги, нові народилися, – а сонце все лишилося сонцем, а плоть плоттю. І тому – як зможет ци у силу сонічко

добре і днинка продовжит ци май-май – востра кров приливає гуцулові до тіла, і святкують сини природи спільне свято з матір'ю посполу. Зиму – перебувають, літом – набувають ци. Юрій літечкові відчиняє ворота – тож чолом Юрієві!

І маржинка святкує. Весь добуток гуцула в маржині. Без неї гуцул ніщо, з нею – все. Заможність рахується на голови скота або на сіна. Про газду кажуть, що він «у двадцяттеро сін стоїт» – і це вже повна міра заможності. Зустрівшись, гуцул, по привітанню, питає: «Єк маржинка?» Жебрак простибіг проговорює: «За ваше здоров'є та й за маржинчине здоров'є». Півзими жиє відлюдно гуцул у зимарці – бо так на маржину ліпше; півліта жиє відлюдно гуцул у полонині – бо так на маржину ліпше. Тисяча приміт, тисяча заговорів, чарів, примівок – все то для маржини, ради неї. Як хто хоче допечи кому, то закликає на маржину; як хто хоче приємність кому сказати – бажає добра маржині: «Аби кожда вам чинила по двоє, корови та вівці велико манни давали, прудко множили си, пишно котили си...»

І Юрій, цей поворотний, приворотний празник – весь у ворожінню. З далекого загодя пам'ятають гуцули на цей день. Ще на свят-вечір, коли пеклося й варилося до святої вечері дванадцять страв, брала газдиня з усіх мисок по ложці, пекла з того всього книшик та й ховала той книшик аж до Юрія. Ще на Благовіщення ходила газдиня до мурашковини і клала туди сіль, булки кавальчик, а відтак свої бовтиці, пацьорки, чепраги і присипала тото все землею аж до Юрія.

А в Юрійове надвечір'є, лиш запало так май трішки у ніч, гори в сутінь повилися, долини поглибшали і Черемош почорнів – дивний малюнок забачила Маруся.

Саме всі в плебанії сіли вечеряти. О. Василь оповідав щось нудне й нецікаве, як нараз Маруся, несподівано глянувши у вікно, закричала:

– Пожежа десь! Горить!

І так переразливо скрикнула, що всі посхоплювалися з місця. Підбігли до вікна.

Дійсно – по тім боці Черемоша, у Задуреків, горіло. Пишне зарево червоно-золотим півколом здіймалося угору і кидало криком у темні небеса.

– Пху, як же ти мене налякала, – говорила стара їмость. – Та яка ж то пожежа? То Юрія завтра.

– То що?

– Та палять гуцули ватри глогові – від того маржині, кажуть, добре.

Тим часом коло другої оселі запалало ще більше огнище; далі коло третьої, четвертої, – і скоро всі гори, кілька було їх доокола, засіялися вогнями, задрижали червонястими, золотими променями.

– Як у казці... – прошепотіла Маруся.

Коло вогнів ворухились, видко, люди. Часом якась постать заступала костер – і тоді доокола бризкали затушовані снопи. В Черемоші дрижали й ломилися золоті мечі.

– Як то красиво!.. Я побіжу, – і Маруся скочила з місця.

– Але куди ти? Чи не здуріла часом? Таже ніч надворі.

– Ну, то що як ніч?

– Ще зачепить хто по дорозі.

– Кого? Мене? – і в голосі Марусі було стільки здивування, що о. Василь махнув рукою.

– Нехай біжить. Се ж уперше вона бачить Юрія у гуцулів, – вступалася стара їмость.

– Я теж у перший раз буду святкувати Юрія у гуцулів, одначе мене анітрішки не кортить бічи кудись стрімголов. Навпаки: се треба поборювати, і я буду старатися всіма силами скасувати сі поганські звичаї. Бо то поганство.

Маруся вже не чула дальших наук. Накинувши хустку на голову, байбарочок старої їмості на плечі, вже бігла царинкою коло церкви до найближчої своєї сусідки і найліпшої приятельки – Анниці Дим'янчучки.

У Дим'янухів саме запалювали ватру. Штефан приніс давини з-під маржини, підкладав під гліг, а жінка тримала скіпку з вогнем. Побачивши Марусю, закричала:

– Ой їмостечку, Біг би вас укрит від усекої прички! Ану-ко підкладайте цесу ватру своєв ручков: маєте руку шесливу, та й через вас Біг нам маржинки, ади, при-множит.

Штефан, присівши, кивав привітливо головою. Маруся взяла з рук Анниці скіпку з вогнем.

– Де маю класти?

– Усуда та утсуда, їмостечку, – з чотирьох усіх боків. Казав бих «синку», та не вільно, – і Штефан підіймав топором гліг.

З якимось священним трепетом підкладала Маруся вогонь. Таїнство обряду захоплювало.

Суша трава спалахнула. Затріщали, закрутилися на вогні дрібощкі галузочки, закурився дим. Штефан з Анницею шепотіли:

– Аби тільки було маржини, кілька має бути попелу з цього курища... аби жедні уроки маржинки нашої не ловили си, ек сего глогу нічого си не ловит...

І їх голоси спліталися з димом, іскрами приоздоблювалися і летіли високо-високо, в чорне небо, до старого гуцульського бога. Марусю обхоплювала урочистість хвилі, солодка близькість до таємного ритуалу; здавалося, що може вірити і вірить, як ці гуцули.

Ватра палала, розкидаючи фантастично вирізаними плямами доокола, щохвилі їх міняючи, творячи нові. Хлопчик-пастушок зіп'явся на ворині і з якоюсь не то радістю півсвідомою, не то страхом дивився, застигнувши очима, в саму глибину таємної, чарівної ватри. З переляком, осадивши глибоко в толуб голови, дивилася на вогонь маржина і не вимахувала хвостами. А серед тої всеї незвичної обстанови тонесенька, гей гаджучка, чомусь радісна, чомусь усміхнена стояла молода їмость. І мінилася лицем в цілующих, червоно-золотих смугах. Скакала би через цей вогонь, співала би, жертву би приносила!

Штефан відійшов трохи і уважно стежив – в який бік більше хилиться дим з курища. Стоп вівся в усі боки, але так, здавалося, що наворачтає от ік би бирше на Волощину. Кемувал собі з того Штефан, що на там-тім боці, за років, тра пробувати.

«У кого ж би? З кого ж би то маржина на нас мала переходити?» – розкидав головою і не міг дорахуватися.

Все в першу весінню цю ніч мало значіння, було насичене чарівною силою віщування. Той, хто установив цей обряд і вшанував, не хотів і думати, щоби хоч щось могло пропасти дурно. Все говорило, все давало знаки, все ворожило – треба лиш було розуміти цю мову.

Спалахнувши високо, мов одразу пожерши, вогонь почав поволі пригасати; десь в однім місці, на сухій гіллячці зможеться, лизне жвавніше – а потім жовкне, золотіє, поникає. Пишна грань мов ворущилася, мінячися блисками й світлами.

Уважно приглядався Штефан до ватри, і як лиш пригасла вона стільки, що не було положені, кивнув на хлопця:

– Ану!

Хлопчик скочив з вориння, борзо розіклав і, гейкаючи, погнав худобу через грань. Корови жахалися, виставляючи вперед ноги та дужим рухом мотаючи з сопінням головою, але потім, широко переступаючи ногами, бігли через грань до загороди.

– Напаслася! Напаслася! – радісно підкрикувала Анна.

А ватра тим часом гасла, мертвіла грань, темнота ставала смілішою. Та Штефан, як тільки перейшла остання скотина, набрав із купи оберемок глогу і кинув у мертвіючий жар. Пригасла на хвильку ватра нараз з новою силою залопотіла, заборюкалася, веселими зигзагами просвердлюючи тьму.

– Підкидай, – коротко сказав Штефан жінці.

– Нічо, нічо. Мемо з їмостечков підкладати вбі¹³. Сідайте, прошу. Не дуже сідець файний, але най буде, – і змахувала запаскою ковбчок, що лежав збоку, і просила Марусю сісти.

– Тра підкладати цесу ватру, аж докив когут не запієт, бо то, ади, проти чередінниць, проти відьмий тотих.

– І то всюда будуть вогні тримати аж до півнів?

– А всюда. Бо то відьма ласа сеї ночі ходити за молоком та й гет би зопсувала корову анінащо. Ото Штефан пішов також проти чередінниць кидати кецков. Бо вна, відьма тота, страхат ци, ади, того та й гляба їй приступити.

Штефан відійшов убік. Брав заготовлені «кечки», обвивав їх сухим сіном, запалював і кидав, кільки було сили, вниз по царинці.

– І-і-хха!.. – кричав при тім таким голосом, що не треба було бути й відьмою, аби перелякатися.

Кецки скакали, як невидані вогненні звірі, і, здавалося, свистіли проразливим свистом. Наскочивши в польоті на купу зікладеного каміння, підлітали догори і відразу гасли, розбризкуючися тисячами іскор доокола. Маруся плескала в долоні, як дитина, і тупотіла ногами, регочучи, тішачися й скачучи від радості.

І довго сиділа потім, час від часу підкладаючи патики в огонь, задумчиво слухаючи, як Анниця оповідає усяке ворожіння на Юрія.

– ...А витак попіл, що то, ади, з сего курища позістане, тра розсівати царинка́ми. Маржині добре си робит ви'¹⁴ того на усеке. Сира́ така буде, йк глина, а вівці мут обростати, йк земня травов.

Маруся двоїлася, слухаючи й дивлячися. Виростали таємні образи нерозгадані з вогняних язиків, тріщало і гілля, оповідаючи казку передсмертну, і билися лицарі, криваві королі поблискували скіпетрами, і мінилася зізда на безцінним уборі молодої цариці. А з-за костра, прориваючися через гостре полум'я, доносилися слова:

– ...Треба ще перед сонцем, бо то би не файно було, екби хто завидів. Голіська меш бічи, от їк мати породила. Назбирати зілля Юрочка, а витак до мурашковиня до того, що то на Благовіщенє закопуєт ци усечіна. Тото си вибирає і даєт ци сіль з тов булков маржині, а до того ше дрібоцько посічет ци тот цвіт. Та й си примов'єє при тім: «Даю ті манну з усеґо світа, що мурашок наробив, що тут наносив – та й би моя голубаня так ми з усіх свіків молока носила та й так аби старала, ек мурашок си старав». А витак доїти тра корову через тот пацьорок, що си викегне з мурашіня, та й так видоїти, щоб ані-ні молока не позістало. Бо то є така ворожка, що ме корова цілий рік давати тільки молока, кільки го' дасть на Юрія самого. Та й тому маржині підкладат ци перед цим днем сіна побагато найліпшого, та й живит си добре, та й все.

Вже на плебанії почали непокоїтися, що так довго нема їмості. Стара пані казала Оришці піти пошукати, але та не фатигувалася йти далеко: стала на перелазі та й загукала, як на черево:

– Ї-мо-стеч-ку, го-о-ов!

Та так старанно, що старша пані аж знетерпівилася й вийшли до перелазу.

– Та що це ти гукаєш на їмость, як на корову? Посоромила би ся. Не піти та не пошукати!

– Та вони у Анниці – де би їм ше бути.

– Ну то що з того? Треба піти гречно попросити, а не так галайкати на все село.

Оришка побігла, ляпаючи босими ногами.

– Їмостечку, любі! Там старі їмость такі лю-юті-і, шо аж пудно си дивити, бігме. Ідіт скоріше, бо вже ків тримають, мут бити.

– Ти не лякай, а сідай ліпше підкладати.

¹³ Обидві.

¹⁴ Від.

Оришка не давала себе довго просити, присіла перед ватрою і, ломлячи дрібно гілочки, любувалася, як вони спалахують. Потім зскакувала і, щезаючи в темі, кричала:

– Чкайте! Я знаю, де ще є гліг. Бага-ато-багато! – і за кілька хвиль тягла оберемок нового пруття, сикаючи, як залізе котра колючка у тіло.

В тихій бесіді, в гляданню мовчазливим тайн неговорених серед царства вогню минула ще яка година, аж сама Маруся згадала нарешті, що таки треба йти додому. Напустилася на Оришку:

– Ти пощо прийшла? Пощо тебе післано, га? Аби їмость до хати вести? А ти сама бавишся?

Оришка реготала.

Ішли потім вузькою стежечкою, лізли через воринє. Дим'янчучка кричала Оришці услід:

– Прийди завтра будза їсти!

– Не требую!.. Я газдівська дитина! – відгукується Оришка, і голос її, дзвінкий, гострий, свердлує вухо.

– Який будз? Що за будз? – питала Маруся.

– А то, ади, завтра, на Юрія, по раз перший вівці си доят. Зара' молоко гледжиют, та роб'є будз, та несут до церкви разом з колачами перенними. А витак тото свете¹⁵ та дают кому бінному, аби Бога молили та просили, аби вівці давали бирше молока. А я не требую тими будзами – ци я не маю шо їсти? Ой га!

Ішли, близько притулившись одна до другої, в нічних потемках. Близькості хотілося перед цими темними несподіванками, в свіжій вогкості першої весінньої ночі. Маруся кріпко цілувала Оришку.

– Що се мені цілуватися так хочеться нині?..

¹⁵ Святять.

IV

Прийшов Юрій – і розрішив. Сказав: «Плодіться, і розмножуйтеся, і наповняйте землю, радуючися», – і жажда життя, жажда любові, жажда єднання розлилася в повітрі. Нею дихалося день і ніч, нею переситився напитек, і хліб, і тогорічний овоч. І всюди, де сила, де природа, де творці, – там широкою рікою розливалася вона, перетворюючися в поезію, в радість, в саме життя. І Маруся відчула це веління, але не зрозуміла його. Щось прийшло. Живіше забурхала кров у жилах, око заблищало, хтось велів бігати, співати. Неясні думи, неясні бажання заворушилися в грудях, звідкись налітало зітхання, мимолетний сум – а потім знов хотілося дзвінко реготатись, повиснути старій їмості на шиї, пеститися, як кіточці.

І було солодко... Спочатку...

Але ріс і повнився місяць десь за горою; світло-зеленим хором гримнули нараз пісню нові бруньки на деревах; земля запишалася материнством... і легіні фуркали потоками, як молоді олені, викликаючи дівчат; і яку червонішу фустку надівала молодиця в свято, а пацьорків стільки чіпляла, що аж шия вгиналася, – і Маруся все частіше й частіше попадала в задуму і тихий сум. Щось росло, виростало, кликало кудись, а хто кликав – не знала, не уміла відгадати.

Хтось могутній ходив селом від хати до хати і сіяв одуряючим зіллям. Підійде, кине у відчинене вікно і йде собі далі, а від того зілля шаліють веселим солодким шалом люди, множитися хотять, вічність творити. І земля пристроюється на празник єднання, земля вагітніє, земля родить, земля велить бути собою всьому живущому. Чари, чари, чари весняні розіллялися темним небом зоряним нічним, першими цвітами яблунь і слив, рожевими хмарками на сході і темно-пурпуровою, наливою жагою пеленою в час західній.

А Маруся ходила в незрозумілій тривозі, шукала – і не могла знайти. Ішла двором – з-за стайні випорхувала, як пташка сполохана, вся зашарівшиися, Оришка і лопотіла босими ногами, а через вориння штрикав хлопець і, згинаючися, біг у корчі.

Сідала під старенькою дзвіницею дивитися, як сонце заходить, а внизу, не бачачи нікого за густою вербою, шепотілися... Мужеський голос, стримуючи схвильовання, говорив, перериваючися:

– А я ті то все дарував... Єк ти з Васьком заходила собі, – я ті дарував. І з Федорчуковим колач ек розтегали на пальцях, – гадаш-сми не видів? А я й то ті дарував...

А повний грудний набалований голос жінчини, мало стримуючися, дзвенів і дрижав вабливо:

– Фе! Було би не дарувати. Я ті кажу, що з тобов нічо в нас не буде, та й іди собі гет.

Але ніхто не йшов геть, тихли згодом слова, чувся шепіт і довгий, щемливий поцілунок...

Могутньо співала природа! І діти її знали, що вона співає, квапилися виконувати її приказання. Без намислу, без рахунку, як птиці, і пчоли, і цвіти. І лиш Маруся ходила неприкаяною в тім чаді, серед тих екстаз і не знала, що з нею діється.

А як зіходив над Добушінками млосний місяць, таємний властитель приливів, притягань, як натягнув свої струни і тоскливо задзвенів мелодіями покликів і питань, – гострий неспокій заповзав у душу Марусі. Простягалися стомлені в самоті руки, заломлюючися в гнучке коло, вигинався в солодких хвилях стан, а уста розкривалися, пили холодне повітря, принесене хвилями місяця, пили й не насичалися.

І міцно в таку ніч тулилася Маруся до свого попа, жадібно й гаряче цілувала. Піп сопів, розпалювався, довго возився коло жінки, а потім, відвалившись, засипав у ту ж хвилю і хропів. А Маруся, півголодна, роздражена, довго лежала, вся в огнях, і хотіла стогнати. Засипляла під ранок неспокійним, жарким сном, до пізнього потім не вставала з ліжка і виходила аж під обід, стомлена, вимучена, з великими синцями під очима.

Запитливим оком поглядала стара їмость то на сина, то на невістку. О. Василь червонівся і потупляв очі в таріль, а Маруся, не розуміючи, як загнана ланя, дивилася великими очима кудись далеко-далеко.

А приходила ніч, знов вставав проклятий мучитель-місяць і, мов злий чарівник, трубив у свій ріг, кличучи до жажди, до польоту, до усолод, і простягав руки, тайну відкрити обіцяючи.

... Сюди... сюди... шепотом-шелестом шуварів на високих полонинах, шумом потоків, свистом вітру в смерекових сиглах обпою, обвію, засиплю цвітами, дзвоненням крапель...

... Тихою вільною вічною казкою я обів'ю твої скроні рожевії, з слів і таємних заклять зачарованих буду сплітати вінки срібноцвітнії, тайни розкрию гірських моїх схованок, зроблю тебе Чорногори царицею!

... І царевич полонинський прийде з топірцем блискучим, свисне, крикне по-легінськи – гори-доли затріпочуть! З пістолета-двійки стрілить – що аж кінь спряде ушима, і ухопить тя, царице, понесе понад верхами, понад прірвами, лісами, понад тими потоками, що рокочуть вдень і вночі, що манять дівочі очі.

Ге-е-е-ей! Злітайтеся, орли! Викрешіть вогню з скали тими крильцями із крищі для гуцульської цариці! Та запалим ватру, пишну, дивну, чудно гожу, щоби на три світа ясно, щоби красно, дивно щасно!

... Розстелю, постелю, приголублю дорогу... обійму, притулю, до півсмерті зацілюю. Заспіваю, вколисаю, снами казки спеленаю, місяць в хмари зачочу, вітром тихий сон примчу... Спи, моя царице красна... спи, кохана зоре ясна... спи під тихі шепти гір, береже твій сон простір... Спи і сни солодкі сни... спи, моя царице, спи...

... І заснули з нею гори, повились в туман ізвори, ніч притихла, хвилі стали, тіні світла вколисали. Лиш ген-ген, не знать далеко, там, де в синь верхи повіті, тужно, тоскно, мелодійно грає гуцул на трембіті...

Що творилося з нею по тих піснях нечутних, по тих снах неснених, по тих думках недуманих, по тих злюбних, жорстоких, безумно-солодких і прекрасних покличах, – не могла би уповісти. І тужила би, тужила, русою косою шию овиваючи, і причитувала би над кимось помершим. І шаліла би в танці безумнім, при вогнях, обнажена ціломудрено, жаглива при огнях – і молилася би, на холоднім каменю священного підземелля, в чорних шатах вклякнувши, без світла, без празника.

Тісно... Тісно й душно в нудній плебанії. Нудно зі старою Гафійкою, нудно з одноманітною в любові бабцею. Ішла б і йшла вгору по місяцевій срібній струні, грала би на невиднім і невиданім інструменті і, мов лунатик, вдивившись у місяць, усміхаючися, ходила би з верха на верх, а гуцули дивили би ся й чудувалися: «Шо то, варе, най си преч каже, лешує кичерами?..»

І кінчалось те все рясними безпричинними сльозами. Падала головою в подушку і мочила її, гейби дрібним дощем. А стара їмость не знала вже, на яку й ступити, яким духом дихнути.

– Що тобі, моя ясонько, що тобі, золото? Чим тебе скривджено, чим уражено? Скажи ж мені, рибонько, скажи, донечко моя, втіхо моя, скажи мені, чим тебе рятувати, чого тобі бракує?

Але що могла відповісти Маруся, коли вона й сама не знала. Не знала, чому палять її місячні ночі, чому зове невидимий голос, чому в журкотінню струмка чуються шепоти, а в шумах смerek сопілкові, флоєрні ноти. Що їй бракувало? Нічо. Достаток, свобода, безклопітність, молодий муж, за котрого йшла, не почуваючи відрази; добра, на-світі добра свекруха, милі люди, любі верхи, – чого ж їй бракувало, ну, чого?

І, лиха сама на себе, казала, що більше так не буде, що то від безділля, з жиру. Казала собі, що з завтрашнього ж дня почне працювати по господарству і забуде дурні хвилювання.

Але безсонна ніч приносила під ранок тяжку, розломлюючу втому, нило молоде тіло, руки не підіймалися навіть учесатися.

Борзо йшла весна цього року: на бистрім коні приїхав свят-лицар Юрій.

Ще Чорногора вся була в снігах, і, піднявшись трохи вище на ґруник, можна було бачити блискучі шапки, і в лице повівав прозоро-зимний вітер, а внизу вже так потепліло, що хоч купайся. І Черемош так борзо очистився, опрозорів, і зелень так буйно й відразу розвилася.

Наближався Великдень.

Клопоти передсвяточні уйняли трохи неспокою Марусі: не було часу. Хоч усе робилося, власне кажучи, само, а проте все ж і на Марусину долю випало чимало праці. А тут іще, мов на біду, навчила Анниця писанки писати, – і Маруся ціла потонула в цій цікавій граві. Двадцять горнят і мисочок відразу було запаскуджено усякими жовтилами, зеленилами, красилами, чорнилами; у всіх наймичок кінці носів були пофарбовані, а сама Маруся, випадало, більше була подібна до папуги заморської, як до високоповажаної жони пастира душ. А сидючи над гранею і капаючи туди з незручності воском, вона так наїдалася того незносного чаду, що очі рогом лізли, і довший час не могла прийти до себе та блимаючи очима, крутилася по хаті, як дурна вівця.

Але зате, як привчилася трохи, дивувала усіх своїми писанками.

– Йой, їке ж то ладне! – вигукували наймички і просили кожна собі наперебій. З радістю віддавала Маруся, і любо їй було знати, що таки й вона щось уміє та ще так добре уміє. Написала ще більше, ще ліпших, положила до кошика і побігла до своєї професорки похвалитися.

Дим'янчукка була задоволена з учениці, дійсно похвалила, а при тій спосібності оповіла цілу історію, звідки пішли писанки на світ. З якимось надзвичайним зацікавленням слухала завше Маруся усякі оті гуцульські оповідання, повір'я й приказки. Розкривали вони перед нею нові світи в туманах невідомості, квітли квіти незнаємі, плелось рожевеє марево. Потім кілька день блудила Маруся в казкових підземеллях, передумувала свої мрії, волічкою¹⁶ шовковою їх оплітаючи, позліткою позлочуючи. Фантастично проста різьба народної фантазії знаходила якийсь короткий приступ до її душі і заволодівала нею цілковито. Щось було в тім і рідне, й невідоме, і солодке, й страшне.

– Та й доти буде світ стоєти, докив люде мут писати писанки та вогні на Юрія палити. За високими ґрунями, за шумливими потоками, дес далеко, не в нашу думу, у безвістях безвістенних, у темнім ізворі на дванацітьох ланцюгах сидит найстарший ірод – Пекун, прикутий до чорної скали. Сидит – і ек день, так ніч ірвет си з тотих ланцюгів, уриває, ади. Та посилає юдів, ослужалих своїх на земню: «А йдіт ви, юди, йдіт ви, ослужалі мої, довідайте си – ци ше говоре люде до себе, ци ні, ци гнівають си помежи собов, ци ні, чи шенуют дедя та й неню, ци братя й сестри не ворогуют із собов, ци сусід на сусіда не закладає. А ци пишут ше писанки та ци вогні пале на Юрія?»

І долітають юди тоті, перегледають, а ек назад приходе – вповістуют: «Ой біда, біда! Сповідает ци ше люде і мирно межи собов живут. Та й дедя-неню шенуют, та й брати з сестрами мирно межи собов живут, і сусід на сусіда не закладат. А писанки пишут іще люде, й писанчері ходе, й кокуцарі, та коледники. Та й вогні на Юрія ше пале».

Та й тогди Пекун тот плаче гірко, говорючи: «Ой, не скоро, варе, ше цес світ ізгине!» – та й зелізе тогди на нім си потужат. А ек гнівають си помежи собов люде та си сварут, ба того, ба сесе – тогди май легше стає Іродові у ланцах, смієт си тогди. А от ік не станут люде писанок писати та на Юрія класти вогнів, – ізгібне світ цес і памнеті по нім си не лиши́т!

Щось передчувала народна душа, що прийде чес – і не мут уже більше писанок писати: у Косові на фабриці їх нароблять. А відтак мине потреба і в писанках самих, і в тім, що́ викли-

¹⁶ Ниткою.

кало їх писання. Згинуть повір'я й віра з ними, не стане гуцулів з їх оповіданнями, ношею й культурою минулих віків. «Згибне цес світ – і Пекун розкуєт си!»

Але настане інший світ, на Пекуна нові ковачі скують нове залізе: з розуму людського варене, доброю волею бгане, чистим сумлінням щеплене!

V

От і Великдень!

Минула «бечкова неділя». Нахльостували гуцулки свою їмостечку по плечьох прутем, приговорюючи шепеляво, як до дитини: «Не я б'ю, бечка б'єт. Віннини за тиждень Великдень».

А легіні з дівками так хльоскалися попід церквою, що кожухи тріскали. Не одна та й не один пішли д'хаті з доброю смугою через лице.

Минула й живна середа. Кокуцарі бігали з галасом та реготом селом, ставали вряд під хатами й кричали щодуху:

Грійте діда, – дайте хліба!
Грійте діда, – дайте хліба!
Грійте діда, – дайте хліба!
Аби вам овечки!
Аби вам єгнички!
Аби вам телички!

А газди виносили кокуци та обдаровували дітву, а дівчаткам давали до того ще й сіль лизати, приговорюючи:

– Лижіт-ко, лижіт, дівочки! Може би так Бог дав, аби нарік мої овечки чинили єгнички.

Село принаряджувалося, приоздоблювалося. Газди опоряджували свої оседки назверхе: вивозили гній з подвір'я, обкутували маржину, чистили кошери, назношували сіна та наруб-лювали дров на цілі сетки¹⁷, бо якби рубав дрова під час свят, то би птаха кукурудзи рубала.

А газдині давали лад всередині хати: мили столи, лавиці, ослони, мастили припічки, опецьки, учічковували образи зіллям, та писанками, та голубцями; робили «дідів», зв'язуючи кукурудзяні шульки у гушму хвостами та рівненько внизу обтинаючи чівки, відтак, поплівши з шумеління кіски, завішувати на «бегариках».

Мився посуд у шафці та в намиснику: усі тоті миски, глеки, черсаки, боклаги, горщета, пугарі, блехівки, колачі, що так вигідно виснуть на руці, аби мож і наливати, й випивати. А газда – тот прикрашає стіну: чисто випуцував¹⁸ топіріці, тобівки старовіцькі блеховані, порош-ниці, гарапники, які файніші дзьобні; дав поредек стрюбі – отим кресам, пушкам та пістоле-там, бо будуть у роботі через цілі сетки, а поки що мають хату закрасити; повісив ред конечий на клинках, тарниці зі стременами, аби кожне виділо, що не без шкап'єти си жиє.

А газдиня вже вчиняє паску. Місить тісто з побожними думками, стараючися гнати від себе всяку злість і нечисть. А як пора уже ставити паску у піч, виходить газда з хати, – то він має не пускати нікого: докив паска в печі, нікому не вільно входити, бо би врік.

Ще хвилька – і чутно то там, то там, то там вистріли селом: то газда, заглянувши знадвір'я у вікно, бачить, що вже суне жінка паску в роззявлене жерло печі, і бавкає тоді з пістоля. А газдиня любо приговорює до паски і просить: «Йка-с лізеш у піч ладна та гладонька, така аби-с і вилізала...»

І Маруся захопилася водоворотом тої усеї передсвяточної суєтливості. Пов'язалася білим рушником, мов наміткою, і з великим трагізмом колотила, мішала, рідила, коштувала всякі масти й омасти. Щохвили підбігала до бабці запитатися – чи досить муки, чи не мало цукру, чи не густе, чи не рідке, і в дев'ятох випадках з десяти кінчалася на тім, що бабця брала миску в

¹⁷ Свята.

¹⁸ Вичистив.

руки й робила сама. Правда, Маруся протестувала і то навіть дуже голосно, пищала, вириваючи з рук, але врешті корилася.

О. Василь, заморочений службами, обтяжений людськими гріхами, що тягав їх на собі тепер тисячами, ходив завжди злий і роздратований. Кричав на паламаря, на дяка, гуркав на гуцулів, а коли в плебанії бачили, що він іде вже додому, – всі стрімголов кидалися, чим би йому запахнути горлянку скорше, аби заспокоїти.

Уже вигнали газдині з хати божку посту, що на збиток людям апетит наганяє – їв би, та й їв, та й їв. Шурхаючи лопатою по всіх кутках, приговорювала Анниця:

– Ей ти, нетленна божко! Іди собі надвір – вже тобі тут не вольно бути ані раз.

А відтак здіймала з себе пояс і перев'язувала греди у куті, над ложем супружеським.

– Не зав'езую греди, але себе в'єжу з газдов, аби-смо жили, їк дотепер. Та шоби він не міг другій дати, а друга йому, аби лиш зо мнов і жив, і газдував, і не дав си нікому ані перемовити, ані переговорити, та й нас аби ніхто не розірвав, як цесі греди з цим поесом ніхто не розірвав.

Таки боялася трохи за свого Штефана. Хоч і був то солідний газда і ніби не заходив собі ні з ким, тримався своєї Анниці, але – все ліпше, як безпечніше. Бо то біда не по камінню ходить, а по людях, щезла би.

Наступала тривожна хвиля – витягати паски.

Перехрестившись разів, може, сто і штиринацять, посягла Анниця у піч і тремтячими руками витягла першу паску.

Все, що було живого у хаті, навіть кітка, сунуло до припічка. А на нім – дишачи теплом в усі боки, красувалася пишна перша паска. Перша паска!

Є що показати на столі, є чим перед людьми похвалитися, є про що говорити цілий тиждень. Уже зарані уявляла собі Анниця Одокійчине лице – як вона увійде до хати і насамперед зиркне на паску.

– Ой, у тебе, Анничко, паска нівроку. А в мене шош сего літа не так...

А у неї так щогід¹⁹. Бо одно – не вміє, а друге – не-харна, а коло того тра охайності.

І, зложивши руки напереді, скромненько вимовить Анниця:

– Ей де, кумочко!.. От так, аби-аби, – а в самої аж рот до вух хоче си розкєгнути.

Повитягала менші паски, повитягала перепічки. Трошки потривожилася була, як тягла паскевник: натикано в нім глухим кінцем яець стільки, скільки є душ у хаті. Та котре яйце трісне, – та душа має вмирати сего року.

На щастя, усе було ціле. Словом, не знала вже Анниця, як і радуватися. І сама стала така добра, що сорочку би попросив – віддала б. Та що! Навіть Штефан, завше суворий і мовчазливий, мов посвітлішав і, задоволений, сидів на лаві. Хотів курити, але жінка не звеліла: каже, що не вільно. Ну, як не вільно, то й не вільно.

Пішла винесла дорінник із комори. Е – то не простий дорінничок був! Брат Анничин, що у Космачі сидить, канцер був до таких роботий: таке вдасть, як схоче, що вже раз. А над цим дорінником сидів був щось місяців чотири – але ж бо й виробив! Хоч би королівна сама несла паску до церкви у сім дорінничку, то би си не повстидала! То вже ті був вицвекований, та пацьорочками побиваний мудро, та й ще раз мудро. Давали барана Анниці за цес паскевник, але де!

Тепер почала його опоряджувати. На сам спід дору поклала хліба, худоб'єної паски, сира букату, ковбасу, рак-ву з маслом, солонину, яйця, а між ними сире одно – бо то проти згаги добре. Флешу з тов водов, що яйця си варили, – від очей помагає; збоку натикала хрину з косицями, часнику і всього-всього, що треба.

¹⁹ Щороку.

А опорядивши паскевник, поклала його в одно вухо бесаг, а в друге – першу паску, перепічки, свічки, кусні, солонини, буджениці. Штефан важив тото на руці, довго похитуючи, з серйозним лицем; Анниця запитливо дивилася.

– Шош... от ік цесе переважає.

– Йке?

– Аз дорінником. Тра шош докласти.

Аниця докладала, а Штефан знов важив на руці.

Нарешті бесаги виважені, завішені на кілку, хату опоряджено, все готове. Лягають спати. Там того спання буде – от, аби очима кліпнути. Як у верхах сидять газди, то май опівночі встають, бо докив си вмити, докив си прибрати, докив газдиня дівкам волосе опоредит, то вже, диви си, чес і до церкви.

А церква – уже прибрана, прикрашена: дяк з дячихою та з дяченятами і паламар з тою ж гієрархією вже доклали рук, що й самі любуються тепер на свою роботу.

Днина обіцяла бути файною. Добрим світлом розсипалося сонце по ясній зелені трав, грало на ніжних нових пуп'янках смerek; де-не-де вже й дерева були в листочках, а поважна задумлива зелень старих смerek давала тло. Тихо стояли гори, мов говорячи: «Бачили ми, бачили... бачили не раз... Ще й не те ми бачили... ого...»

Вже починала з'їздитися гуцулія. По всіх пляях і плаївках зачервонілися сардаки, фустки, мов по величезнім зеленім мурашковінню порозповзалися черлені комашки. І обличчя у всіх радісні, веселі, кричать усі дзвінко та голосно, цілуються mocno, зі смаком. Аж нема де коням ставати коло церкви – тільки їх напратало си.

Паламар навив цілий оберемок витиць і тепер продає; люди купують, ліплять на паскевники. Обділюються всі взаємно дорою з приговорами, з бажаннями всього найкращого, з ласкавими усміхами, цілуючи одно одного по руках.

Маруся стояла на узгір'ю, і в неї аж дух захоплювало. Перший раз в життю бачила вона таку картину, і хотілося самій упасти на коня, крикнути так, як оті гуцульські амазонки, і летіти, летіти, щоб вітер у вухах свистів, щоб іскрами з-під копит дорогу собі освічувати.

Але найцікавіше було ще впереді: се два багачі найбільші криворівські. Один по цей бік ріки сидить, а другий на тамтім боці, але до бері їм разом. І щороку, як сусіди, ставлять вони паски рядом, разом їх ксьондз святить, разом зав'язують у бесаги, разом сідають на коней – і от тут вже починається.

І хоч усі зайняті кожний собою, але в ту хвилину, коли тихим кроком виїждять на дорогу Харук з Якіб'юком, – все зупиняється і замирає. Заповняють цминтар, лізуть на воринє, на верби і то не хлопчища, а газди; дерево ломиться, все, що йде-їде дорогою, стає осторонь: то значить Харук з Якіб'юком женуть! Але як!.. Очі рогом у коней лізуть, нім вони цей кавальчик до бері перелетять.

От і тепер... Не спішачися, по-газдівськи зав'езують у фустки багачі свою свекість – але mocno! Бо зара' не буде вже чесу дивити си за пасков. А якби згубив – ого! Сміху було би на ціле село – та де! На цілі гори!

Зав'язали. Перекинулися словом-двома – от так, про шо-будь. Відтак приклякнув кожний, повагом, не кваплячися.

Ідуть... Зводять коней на дорогу, бо церква повисоку. Один другого гречно вперед пропускає...

От уже на дорозі... Подали один одному руки. Останнім нервовим поглядом пробігають кожний по своїм реді: чи все в порядку, чи не сповзе тарниця, чи не станеться прички якої. А потім – мовби сила неземна підкидає їх обох – зскакують на сідла один з другим. Рвонули коні! Каміння, болото бризнули з-під копит. По товпі мороз пробіг. Гейкають, присідають, кричать щось незрозуміле для самих себе.

А багачі вже далеко. Врісши в сідла, пруть, не розбираючи, чи є хто на дорозі, чи нема: не встиг утекти – сам винен. Зуби їм затиснуті, руки аж заклакли на вуздах. Летять – мов чорти від води від свяченої.

А товпа – живе з ними й за них. Ахкає, коливається, мов поле від вітру. Десь заїдуть коні на хвилику за горбок, за купку смерек – мов затріпає хто товпою, розриваючи її в кусні.

– Е-е-е-е-е... – частить якийсь гуцулик, себе не пам'ятаючи. От стоїть собі у лисій киптарині, убогу свою пасчину тримає під пахов; може, зроду й не бачив коня на своїм подвір'ю, – а горить, усе забув, нічого не бачить. Настоптав дитині ногу, здусили, змняцкали йому паску ліктями, а він лізе комусь на шию, на спину, витягається увесь.

– Ой не дай си, не дай си, не дай си, не дай си, – і разів з двадцять викрикує це «не дай си» з найдивнішими інтонаціями і електризує своєю екстазою і без того вже наелектризовану товпу.

– Ой, браччику Васи'!.. Ой, браччику Васи'!..

– А ігій на тебе! Та ббий коня, ббий! – і се «ббий» вимовляється з таким притиском, наче там сто «б» стоїть.

От уже на закруті коні... От уже, може, яких п'ятдесят до шістдесят кроків до бері. Що робиться з товпою – годі вповісти! Забули про церкву, забули весь світ. Та що! Сам єгомость забув про решту пасок та так і застиг із кропилом у руці.

І шарпнулися, хто міг, вище, д'горі – щоб видніше. І бачать, що лупцює, лупцює коня Якіб'юк, але де!.. Скок за скоком, поволі, але твердо, невпинно, з залізною силою випирає Харук своїм конем дорогу. От уже його терх коло голови Якіб'юкового коня, от уже фіст... От уже він коло бері, але не може повернути – лиш раптом, підскачівши високо та тріпнувши обома руками, кричить дико в торжестві – дає всім, всьому селу, всім горам знати, що – він випередив у сім році! Не дурно кохав коня, випасаючи його на ліпших травах, не даючи важкої роботи. Будуть сусіди приходити, дивувати си, чудувати си...

Заревла, загоготіла товпа. Довго ще не могли отямитися гуцули та кричали, доказуючи щось один одному. Вже доспівав піп молитви, вже дяк повідбирав до коша, що належне, і пішли вони до церкви, а гуцулія все ще непокоїлася, мов схвильоване море, вигукуючи, розмахуючи руками.

...І, мов зачарована, стояла Маруся й дивилася. Чи то сон їй сниться, чи то казку лицарську хтось оповідає? Але се був не сон і не казка – лиш гуцульський Великдень!

VI

Минув Великдень – і якось одразу настали теплі дні.

Скінчився період боротьби початків, шаленої битви скованих і схованих сил, коли все живе мало одну ціль – проявитися, родити й родитися.

І весела, й жорстока, і радісна, й безжалісна скінчилася гра. Слабші погибли, сильніші переторжествували побіду – почався зріст.

Росте. Все росте. Синім благосним шатром розпростерлося небо, в спокійнім спочиванню лежать гори, зеленими укриті. Міцно врізується корінь в грудь землі, смокче соки і гонить їх в смереку, в буче, вільху, калину. І навіть стара верба над потоком не дається обігнати: вибила, виштовхнула з трудом з-під грубої шкіри кілька молодих паростей і гонить, та й гонить тепер на них лист за листом, галузку за галузкою, мов приговорюючи: «От як у нас!.. От як у нас!.. Ми ще постоїмо за себе!.. Ми ще покажемо, як то ся робит...»

А молоді верби підсміхаються. Легко, свobodно, он далеко вже погнали віттям, а одна якась, зловна сусідка, пре великою гілкою таки старій прямо в сад молодих прутів і заступає дорогу до сонця. Лютиться стара, а вже нічого не годна вдіяти – безсила боронитися. Он на ній самій, пустивши коріння в струхлілу середину, кілька літ вже росте кущ рябини, і о. Василь, чи йдучи, чи їдучи попри сю вербу, ніколи не помине, аби не сказати за кожним разом одну й ту ж саму фразу:

– Он як у нас на Гуцульщині: скоро на вербі груші будуть рости, а на осиці кислиці.

Марусі, як казала стара Гафійка, «попустило трохи». Жура втомилася і пішла собі за високі гори, за дев'єте море, де кури недопіввають.

Повільним кроком, довго йдучи, виходила Маруся ген на високий верх, лягала на угрітій сонцем царинці і, утопивши очі в бездонну глибину небес, лежала так цілими годинами. Мислі пливли от як ті білі хмарки в небі – такі ж чисті, такі ж безцільні, такі ж фантастичні.

І легко було з ними, безм'ятежно. Спокійними очима тихої задуми дивилася, дивилася на далекі сині верхи Буковини, на суворе пасмо Чорної гори і на тоту яскраву плямку снігу, що блищить сліпучо під заблуканим сонячним променем. І любила в ті дні говорити зі статечними газдинями, древніми дідами; не прикучувалися їй вічні оповідання о тім, як то було давніше, що нарід май не був такий кручений, ади, та збитошний, оповідання довгі, нудні, пересипані скаргами то на поперек, то на кривди від властей, від природи, від злих людей.

І йшла відтак додому тим самим меланхолійним кроком; лагідним рухом пестила корову, що попалася на дорозі, а стрічної наймички питалася – чи дома єгомось?

– Сплять, – була стереотипна відповідь.

Іноді, от так по обіді, в вільну хвилину підсідала до Марусі стара їмость і починала розмову, але тонко, політично, здалека. Говорила о тім, як її колька колола у бік сеї ночі; про якогось Штефурака, що приходив сьогодні до ксьондза з орудов про телицю, – словом, про всякі дотичні питання.

А потім, так ніби непомітно, зводила розмову на діти, починала захвалювати їх взагалі, яке-то воно миле, гарне, маленьке, як-то приємно коло нього ходити, але зате вже ж і берегтися треба, особливо в тяжі. Не можна тоді піднімати що тяжке або серцем печалуватися – то так погано потім відбивається на дитині, що страх.

А підготовивши таким способом ґрунт, стара їмость притулялася до вуха Марусі і питала:

– Ну... а ти, голубко?... Чи не чуєш чого? Отак ніби... ніби якось під серцем що смокче, а?... Ніби так іноді захочеться чого з'їсти такого – ні?..

Маруся хитала, заперечуючи, головою, але стара їмость не вірила: після її рахунку то вже слід би було щось почувати.

– А може, ти лиш не звертаєш уваги? Може, ти не помічаєш? – і починала оповідати детально, як то буває, що жінчина чує при тім, які об'яви.

Маруся нічого того не почувала, не мала жадних об'явів, і стара їмость, зітхнувши глибоко, йшла до себе.

– Що би воно за знак? Сама, як орішок, здоровенька і все. Тут би діти та діти – а от дивися!.. Ні, таки, мабуть, з моїм Василем щось та не так...

А то нараз підхоплював Марусю якийсь вир радості й гострого відчуття розлитої доокола гірської краси. Тоді співала цілими днями, як пташина, літала садом, лізла в поточчини, де ще й нога людська, здавалося, ніколи не була. Мило було продиратися між кущами ліщини, крислатими буками, колючим смеріччям, любуючи на кожному кроці все новими й новими фантазіями вибагливого потоку, малими водоспадами, озерцями, заточинами. То пропаде вода між камінням і вурчить десь в глибині, то знов вискочить, засміється і мие пласке каміння, тріпає гілкою, що упала вздовж. А Маруся стане на рухавий камінь і гойдається, як дитинка, сама собі підкрикуючи; великий камінь то плюсне краєм у воду, то вирне знов, то плюсне, то вирне, а відтак, змокрівши, посунеться вниз, а з ним і Маруся. І скрикне, і замочить черевички, і вискочить, і регоче потім, регоче на весь ліс, як русалка.

А то стане тихенько-тихесенько під хіхлатою віковою ялицею і слухає... Довго слухає, як в південній спеці коло насиченої жаром землі десь бринять невидимі мухи; як чорний метелик, не знаючи людини, летить і сідає на білу ручку, мов на лілею пахущу, і шукає хоботочком поживи; як коник великий важко скочить на билину, билина погнеться аж до води, і маленькі хвилі хлюснуть на коника; перестрашений, вилупивши великі очі, хоче лізти він вище, хоче скакнути, надрабляючи крилами, – і падає в воду.

А доокола так сліпучо, так гаряче світиться біло-яскраве каміння, дишачи жаром; маленьке змієнятко порскає десь у щілину між плиттям, а Маруся випорпує його звідтам патичком, але де!.. Воно вже не знати куди проповзло між камінням.

Ще кілька кроків вище потоком – і мов у другий світ попала...

Величезний храм із прозорчисто-зелених стін, зеленим гонтом побитий, наповнений фантастичним зеленим півсвітлом. Десь-не-десь прорветься промінь, упаде на гнилий пені – і мов запалить його! Ген далеко, мовби в сутках, стоїть всохла смерека; обілляло сонце її червону фою – і аж дивно глянути: звідки тут сей інший колір в сім зеленому морі.

І все тут, в тих вічних тінях, все тут якесь вогке, приросле, нерухливе. Потік зі срібного став чорним; переплівся чорним корінням; сире сіре каміння поросло мохом, а поміж всіма ними малими – один, величезний, мов патріарх сивий між правнуками, лежить від сотворення світу уламок давно неіснуючої скелі. Порепався весь від лютих морозів, відваліні непокірливі діти самі вже мохом поросли. Вода нанесла землі жмільку – і от росте вже в щілині зелененька смерічка, радується наївно своїми блідо-зеленими пучечками. Таке дурненьке... Сміється, а того й не знає, що ще рік-два – і висилиться випадково нанесена купка землі, не стане чим жити. І судорожно простягатиме, засуджена, тоненьке ніжне своє коріннячко в усі боки – але всюди зустріне холодний, зловбий камінь, непоживний одвічно й непривітний невимовно. І зів'януть зелені безжурні пуп'яшки, згорбиться стан, вже не сміятиметься більше смерічка, задрижить передсмертно.

І до сердечного болю жаль стане Марусі дитини-смерічки. Сідає коло неї, цілує м'ягонькі зеленці, пестить, як хоре немовляточко. А камінь сірий лає і б'є сердито ніжною. Глухо говорить камінь у відповідь:

– Ой, не бий мене, молодичко, не бий мене, чорно-бривочко, а вислухай. А я розкажу тобі казку – не казку, билицю-небилицю, бо багато, сонце, бачилося, бо багато, миле, вичулося.

...Розкажу я тобі, як дівчаточко вибігало сюди, сідало от там саме, де ти тепер, – легіника чекало, постільчиком, нетерпливлячися, било-вибивало – от там саме, де ти мене вдарила.

...І легіник приходив. Цілувалися, милувалися, білими руками обіймалися. Шо було, то було... шо сми видів – не видів, шо чув – не чув...

...А відтак пібрали си... І забули про камінь... А я не забув... Го-о-ой, шуме мій, шуме, зелений мій шу-уме. Та веселії квіти, тоненькі віти... віночок спілітається, чоло квітчається, серце з серцем таємно стрічається...

...А то ще було раз... ек мати з сином прощала си... Шо як закувала зозулиця святої неділі, а іскликав д'собі тісар хлопці молодії, то так зробили-споредили, шо у бінної удовиці, у нещасливої сироти одним одного сина-юнака брали.

...Ой же й не плакала й не ридала стара Василина та й об землю головов не била си й ні, лиш сивим волосем камінь вимітала, сльозами лютими скелю пропікала. А легіник говорить:

– Ой не плач ти, моя нене, журов не вбивай си – лиш за штири неділеньки мене сподівай си...

...Та як минуло їх штири, п'ета си зачала, – темної ночі дошової стукав у віконечко молоденький жовнеро-чок; а стара неня виходила, дзьобенку наладовану виносила, пістолета²⁰ мосендзові, рушничку набивану. Та ішли сюда і тут, от на сім місці, де ти сидиш, прощели си, випрощели си, неньчини сльози з потоковими філями мішели си.

– Ой і сину ж мій, ти жите моє, буду ті питати: звідкив му те вигледати та й коли видати?

– Ой, у тотій полонинці ізродили рижки, а іду я, моя нене, тепера в опришки. Ти ж набери, нене моя, біленького цвітку – щиро за мене Бога проси на сім білім світку. А їк ме тот сухий цвіток черешні родити – та й тагди д'вам, моя нене, буду приходити.

...Тріснув барткові по камені, – он диви си, ше й досі слід видко.

– Ой га! – крикнув. – Най же тепер кемує, хто має кемувати, шо я цесу барточку в ручках тримаю!

...Та їк свиснув, шо аж лист з вільхи покотився, як шугнув д'горі – посипалося дрібне каміннячко з-під постолів, а ті камінчики неня у пазуху сховала...

...О-о-о-ой сльози, сльози, сльози нелічені, душі покалічені... Хто вас, сльози, збиратиме, хто вас, душі, зцілятиме...

...А темної ночі сталася новина – шо іскев²¹ побратим побратима. Не за воли, не за вівці, не за білі сороківці – лиш відобрав віку за пишну Маріку...

...Ішов легіник, в сопівочку вифівкуючи, постільчика-ми камінчики потручуючи, а з-за смерічки, темної схова-ночки, звисла бартка-стальованка, та не влучила ба й головоньку, лиш правее плече...

...Скочив легіник усюда, от де ти сидиш, лівов ручков си відбиват, правов ніжков по мохові ховзаючи си. А воріг кев уводно²², геть посік-порубав – і впало тіло легінське-молодецьке, увпоперек потоку упало, воду загатило. От тогди й на мене вода пішла, кров злизала, принесла смерековее дзерно та й ви'тогди ся смерічка на мені ростет. Дурненька, як єст... я їй уже казав...

...Е-е-е-ей гади, гади, гади коло серця в'ються, шо буйнії легіники поміж собов б'ються. Потоками й на убочі, за ті дідчі чорні очі...

В руки коліна защемивши, тихо колишучися з хвилею разом, слухала Маруся дивних оповідань сірого каменя, бачила плями крові на м'якім мосі, крапельночку сліз діамантову,

²⁰ Пістолети.

²¹ Зарубав.

²² Ворог рубав раз за разом.

слід ноги закоханої дівчини. І завидувала каменеві, що випив він усю поезію гір, що бачив життя і записав його на своїх незрушних скрижалях, розкриваючи лиш тому, хто вміє читати.

І стільки радості, стільки щастя приносила Маруся зі собою з тих прогулок, що наповняла веселістю весь дім. Як листочок квітяний злітала, трошки голодна, трошки притомлена, і радувала всіх. Кіточкою терлася коло старої їмості, просячи їсти, а бабця робила суворе лице й буркотіла:

– Бігає світами не знати де, не знати по що, а ми їй тут маємо семеро обідів наставляти. Он там, у печі, пригрівається, що слуги не доїли – бери собі та й їж, коли хоч, а не я ще тобі буду подавати.

Маруся накидалася на страву і, переплітаючи пізній свій обід оповіданнями про чорного метелика та про великий камінь, сміялася дзвінко, мов срібні дзвіночки на кінцькім реді би сколихнув. А стара їмось лиш похитувала головою.

– Ох-ох-ох, біда, біда! Правду гуцули кажуть: узев собі наш піп не жінку, а дитинку.

– Поки енчої не маєте, бабцю, най я вам за дитину буду... добре?

– Ну, а коли ж я матиму енчу?

– Фе, бабцю! Встидали би-сте ся таке серед білої днини говорити.

А ввечері сідала стара їмось коло постелі і розпочинала свої допитування:

– Може, тобі квасного чого хочеться? Може, стіну лупати та й того їсти? А може, хочеться гарно вбиратися, гуляти?

– Ой, того мені завше хочеться, бабцю!

– Ну, то одна річ, а то друга річ. Бо як хочеться строїтися та танцювати, – то певний знак, що дівчинка буде. Лиш я, доню, знаєш, не хотіла би дівчинки на перше. А втім, буду любити, буду берегти вас обох, як зіницю в оці... Буду вночі уставати, гріти тепле молочко...

На рісницях старушки тремтіли сльози. Вона замовкала і лиш жувала беззвучно старими губами. А Маруся дрімала вже, угрівшись під легеньким ліжничком, усміхаючися крізь сон. Схилялося над нею віття смерекове, поточчина журкотіла...

– Гм... Але ж то дивно, насправду таки дивно. І ти так-таки нічого й не хочеш?

– Ой, хочу, бабцю.

– Чого ж, моя доню? Чого, любя?

– Спати, бабцю... – і тут же засипляла з дитячим усміхом на лиці.

Стара їмось гасила пальцями свічку і тихо, навшпиньки виходила пріч.

Наступала гірська чарівнича ніч. Таємне небо зорешливе, вічний шум вічного Черемоша, тоска темно-зелених смerek... А потім чорна-чорна хмара наповзає з Чорногори, оплутує верхи, сон нагонить... Твердий, здоровий, як дерево полонинське.

VII

І от раз пішла Маруся незнайомим потоком – тут іще ніколи не була.

Ішла собі та йшла, з каменя на камінь перескакувала, співаючи щось – вабили все далі й далі чарівні картини. Потік біг химерно вижолобленим коритом, раз падав зі ступеня на ступінь, раз протискався між чорними голими ребрами. От стала рівна, мов гибльована²³, стіна на дорозі, і потічок, що біг досі вузьенькою гадючкою, розливається тепер в широке плесо, з небом у воді блакитним, зі спокійними площами, з дрібоцьким шутром на дні. А потік спочиває, любуючися, але на те лиш, щоб за кілька кроків знов забитися, запінитися, спішачи, перекидаючися між камінням, стискаючися між двома плитами, щезаючи під одною з них і знов винируючи коло смерекової вивороті облизати їй обідраний бік, жовтогарячий від ударів сонця.

Любо!

Любо скакати з каменя на камінь, мити ноги в прозорій воді і темної гущавини весело боятися!

Любо звуки пити і пісні гірського потоку, безміром життя упиватися, топити око в ніжних розміряних світлах!..

Любо жити і чути себе дочкою Великої Матері Природи, відчувати себе в гнучкім стані, в бистрім погляді очей, в волосиночці отій, що рухне нею легіт, – і залоскочеться чоло.

Любо!

Любо рівною чути! Рівною всьому: і дереву, і потокові, і небесам, і мушці над водою, і пстружкові під каменем.

Скачучи то в той бік, то в другий, чогось чекаючи на кожному завороті, поринаючи то в холод вогких тіней і мокрого звисаючого коріння, то в море зелених снопів сонячного світла, – Маруся опинилася нараз на якійсь високій скельці. Потік шурхнув кудись усвід; над головою звисли лапаті, неповоротні віти баштанника; грубе, мов ноги слонові, коріння повилізало з усіх боків і простягало лаби, неначе величезний павук шукав здобичі.

Маруся стала і прислухалася...

Було дивно тихо. Десь унизу ворухнувся, мурмочучи, потік, мов виривався, а його не пускали, надавлювали. Не знати з якої причини трісла галузка на гаджучці і – тихо...

Величезний віковий ліс мовчав, як дитина у сні, і в тім мовчанню було щось священне, а разом і... страшене. Маруся нараз почула, що якийсь... холодний жах починає її проймає. Їй подумалося – що, якби в сім лісі почали душити людину? Таке тут можна кричати стома голосами – однаково ніхто не вчує, а ворог, сміючися, все сильніше душив би за горло.

І чим довше стояла непорушно, тим страшніше ставало, тим частіше билося серце. Треба було чути щось. Хоч щось, хоч шум потоку бодай, хоч гомін хвилі живої. І, не роздумуючи довго, скочила вниз з високої скельки.

Скочила – і закам'яніла...

Прямо проти неї, в двох кроках, хоч і на другім боці потоку, стояв легінь. Стояв в хижій позі, очі блискали неспокійно, рука схопилася за пістоль.

Але се тяглося лиш одну хвилику. Побачивши перед собою жінку, легінь заспокоївся і навіть набрав молодечої постави – от як завше легінь перед дівков.

Маруся не так скоро вийшла зі свого оторопіння й переляку і довший час не могла вимовити ні слова. Мовчав і легінь, усміхаючися.

Першим рухом Марусі, коли вона прийшла до себе, було – тікати.

Але куди?

²³ Вистругана.

Глянула в один бік, в другий – виходу не було. Стрімко стояло голе каміння, потік розлився широко, одна лиш була дорога – власне, попри того легіня.

І, мабуть, ця безпомічність надто вже яскраво відбилася на лиці Марусі, бо легінь, все так само не рухаючися з місця, усміхаючися, сказав:

– Не бій си, молодичко, не бій си – нічо ті си не стане.

Голос був приємний, ласкавий, його звуки заспокоювали. Аби сказати щось, Маруся спитала:

– А відки ти знаєш, що я молодиця?

– Та вже так... – відповів легінь і розсміявся. Сміх був густий, горловий, і в нім чулися заразливі нотки.

Страх Марусі поволі минав, і вона з цікавістю почала приглядатися молодцеві.

Та й справді це був молодець! Рослий, стрункий, кріпкий і на руку, і на ногу. Викохався в цім цілющім гірським повітрі, в дорогих пахучих травах мати купала. Легко і свobodно стояв на камені, мов урісши в нього червоними своїми постоломи.

Уберя на нім була незвичайно багата – такої Маруся не бачила і в найдужчих газдів. Киптар вишиваний шовками, саф'яном, з якимись камінчиками по ньому, з позлітками; широкий у півстану ремінь, весь орнаментований, бляхою мосяжною ціткованою побитий, прикрасився зверху ретезьком, зчепленим напереді незвичайно красною турецької роботи чепрагою, емальованою і, здається, ще й з дорогими камінчиками. За ременем стирчала пара пістолів, а з-за плечей визирав крис.

Обвита тонкою жированою бляхою крисаня була зачічена готурами й павичами, дармовиси й китиці бовталися по боках. Через плече висіла красна тобівка, вибивана мосяжними бовтицями та бобриками; навхрест мудро рехтовані різьблені порошниці. На друге плече накинутий був червоний гаптований сардак, в руках сяйливий, дорого битий топірчик, котрим легінь грався, поблискуючи на сонці, – це було щось дійсно надзвичайно красне в цих відлюдних дебрях і пушах.

Мимоволі задивилася Маруся. Не був це лицар, що приходив у неясних мріях місячної ночі, але щось подібне.

Задивилася Маруся – і усміхнулася. А легінь помітив цей усміх жіночий, однаковий в усіх станах і класах, помітив і знав уже, як поводитися.

– Хто ти такий, легіню? – питала Маруся.

– Я? Газдівський син.

– А що ж ти тут робиш?

– Деревини на хату шукаю. Маю хату будувати, а сим потоком, дедя казали, добра деревина на хати.

– Ну що ж – знайшов?

– Не знайшов-сми смереки, лиш одну гаджучку молоденьку, – і легінь розсміявся. – Та шош не знаю – ци ї²⁴ рубати, ци так узети.

Маруся не зрозуміла.

– Як прийшов по дерево, то рубай.

– Ой, шкода би була... А ти звідки, молодичко файна?

– А ти мене хіба не знаєш?

– Ні, не знаю.

– Я ж попадаю ваша, їмость.

– А-а!.. Я не знаю, бо я з енчої парафії.

Розмова урвалася на хвилику. Маруся вже зовсім перестала боятися, навпаки – їй приємно було стояти та розмовляти з цим незнайомим красним легінем. Бо легінь таки й насправду

²⁴ їй.

був дуже красний: суті рум'янці грали на здорових, темного кольору лицях, поблискували рівні зуби з-під вуса; набік кинена крисанічка відрізувала косу тінь на одній стороні обличчя, тоді як друга була розбарвлена сонцем. Очі грали і солодко щулилися.

Чомусь зітхнула Маруся і сказала, що хоче йти додому. Легінь питався, чому так борзо. Відповіла – так.

– Ну то давай руку, молодичко, я ті поможу. Бо то й карк ту поломити мож у таким шпит-кім.

– Не треба, я сама. Ти лиш покажи, де йти.

– Усюда, – і показував стежечку коло себе.

Маруся скочила, але не цілком зручно. Дужою рукою підхопив її легінь.

– А видиш? Так мож упасти.

Взяв за руку та вже й не випускав. А Маруся не висмикувала. Так легко ще ніколи не скакала з каменя на камінь.

Вийшли на якусь полянку. Крізь смеріччя показав легінь Марусі церковну баню. Жаль було розставатися.

– А зведи мене вже й на царинку.

– Ой, не можу! Бо дедя ме сварити, шо сми не врубав нічо.

– Щось не виглядаєш ти так убраний, як до роботи. Борше як на весілля налагодився.

– То про всечину. Гадаю – може, дівку йку файну зустрічу, а ци молодицю, – і легінь сміявся, блискаючи зубами.

– То ти так любиш дівки та молодиці?

– Не лиш я їх, а й вони мене.

– А яких ти більше любиш – чорнявих чи білявих?

– Таких, ек ти.

Маруся розреготалася і грозила пальчиком.

– О! Таких, як я, не вільно любити, бо за таких піп у церкві виклинає.

– Та най собі виклинає, мені шо до того? Єк тот повідат: «Вже набив си він мене шо набив, та вже ж і я го си набештав». – «А він чув?» – «Та де!..» – Отак і мені з того уклєтя. Най собі він свою роботу має, а я свою.

– Як я бачу, ти дуже ласий до жінок, – задумчиво сказала Маруся.

Легінь нічого не відповів. Підкидав топірчик високо вверх і ловив. Дармовиси теліпалися, скрипів ремінь.

– Прощай... – тихо сказала Маруся. На неї найшла хвилька перелетної якоїсь безпричинної задуми.

– Майте си гаразд.

Маруся ступила крок і зупинилася. Хотілося іще що-небудь сказати легіневі.

– Видиш, ми скільки проговорили...

– Та дай, Боже, наперед бирше.

– Наперед? Не знаю... Не знаю, чи побачимося ми ще...

– Та й чому би ні?

– Не знаю... А ти би хтів?

В цю хвилю сталося щось несподіване.

Легінь зігнувся, витягнув вперед шию, очі напружилися. Хвилю стояв він такий нагонений, мов туго натягнений лук; відтак рвонув крисаню кріпко на голову, шепотом швидко щось проговорив до Марусі і в два скоки щез між смереками.

Все те сталося так блискавично, що Маруся не встигла отямитися і стояла без руху.

Але доколя було так тихо, так ясно, світло, так дружелюбно мовчав ліс, так привітно поблискувала бляха на церковнім куполі, що не могло бути місця страхові, і Маруся, вже лиш дивуючися, почала поволі зіходити стежечкою вниз.

Доріжка, як звичайно з гори, не йшла безперервною лентою, а була витоптана слідами: сотні ніг ступали в одно місце, і там вибивався великий слід. Але ті сліди були раховані на замашистий гуцульський крок, і Марусі незручно було попадати своїми маленькими ніжками в ті ями.

Йшла й дивилася на церковку, шулячися від сонця. На півдорозі зустрівся їй пушкар з Жебйого – Гордіюк. Пишно вбраний, в крисані з високим наголовником, обвитим кованою бляхою, він ішов, як цар, гордо несучи голову.

Побачивши їмость, він навіть не вступився дуже з дороги, лиш підняв трохи крисаню і уклонився злегка. Маруся теж не з надзвичайною ввічливістю відповіла на уклін, – не любила цього пушкаря.

Взагалі, здається, мало хто його любив. Повідали, що був в опришках колись, але, піймавшись, обіцяв за ласку свободи перейти на службу поліційну і виловити всіх своїх бувших товаришів. Суд прийняв ту оферту, і от таким чином Гордіюк став отаманом пушкарів, а разом із тим і царем своєї околиці.

Направду: часи були неспокійні, опришківство росло й ширилося. Ніхто не міг поручитися, що, лігши спати поренним²⁵ газдов, не встане опришком; ніхто не міг поручитися, що завтра або й сьогодні уночі не прийдуть до тебе пушкарі, не скажуть, що ти опришок, не зв'яжуть, не кинуть у катуш. Поки збереться суд, поки розглянуть справу. А розглядаючи, можуть присудити на муки «для прискорення справи» або засадити в темну яму «для вилічення від упертості». І щастя твоє, коли ти, хоч і з ущербом для здоров'я, а вирвешся з пут: то був ще ліпший кінець; в іншому разі можеш і повиснути, ніхто тобі того не візьме за зле.

Не дивно, що таке владичество над душами людей робило пушкарів самодержавними деспотами гір. Гинули, правда, часом від якихось таємних куль, що не знати звідки вилітали нараз з-за смерек, але все ж при певного рода обережності можна було проносити своє пушкарське достоїнство таки досить довгий час.

От таким пушкарем був і Гордіюк. Коли до тих усіх прерогатив первобутної власті додати ще брутальність необмеженої можливості задоволити кожне своє бажання, упоєння тою своєю високістю і могутністю, свідоме відчуження своєї богорівності, недотичності, – ми будемо мати Гордіюка.

З ним ніхто не відважувався говорити, бо ніколи не можна було бути певним, що під кінець розмови не вийде якого непорозуміння. Щодо гуцулів, то Гордіюк розумів лиш одну форму відносин: низький уклін, підлесливу ухмілку і виконання всіх, найдурніших навіть, велінь. Все, що виходило за ті межі, найменший опір приводив його до шалу, очі наливалися кров'ю, і тоді він був страшний.

Маруся прийшла додому задумчива й мовчазна. Зїла щось там трошки без охоти, а потім вийшла на ганок і довго сиділа сама. Слухала, як завмирає життя на селі.

Сонце вже впало за гори. М'яке, всюди рівне, без початку і кінця світло благосно постелилося на всім, не положивши тіней. Он молодича на Черемоші допирає білизну, часто й сильно б'є праником, а з-під нього розлітаються бризки, мов дощ дорогоцінного каміння. Дві дівчини сперлися на заворітницю, шепочуться, а потім враз дзвінко, розкотисто регочуть, відкидаючися тулубами. Чийсь коні перебрідають на той бік ріки, а маленький хлопчик хоче їх завернути, та приступити боїться: узяв прут, вимахує ним, а коні йдуть, попустивши голови, і не звертають уваги. Далеко, на Бережниці, торкотить млин, і в тиші передвечірній широко розноситься його ритмічне тарарахкання.

Тихо-тихо, нечутними кроками наближається вечір. Товар'є заруло десь далеко на дорозі, уїдають котюги. Повагом, в царственній величі підіймається місяць з-за Синиць, і невідомо звідки ледве-ледве доноситься трембітання... Високо-високо підіймається вільним польотом

²⁵ Порядним.

рідна гірська мелодія, переплететься з зітханнями сонних уже вершин і, відбившись від далеких, ледве позначених контурами хребтів, вернеться назад, блакитна, прозорчиста, вся пронизана тими високими променями, що біжать іще десь там, в недоступній вишині, і освітлюють, мабуть, дашок на найвищій стаї в Чорногорі... І жура якась ущемить серце кожного, хто чує ці невидимі звуки. Стане, тихо зітхне...

– Умер хтось... – тихо сказала бабця. Вона давно вже стоїть тут тихесенько.

Маруся не обернулася. Не хотілося нищити очаровання. Синіли недавно ще золоті верхи, місяць підіймався, і глибшими ставали долини, наповняючися синюватими туманами.

– Йдім вечеряти, голубко...

Зітхнувши, встала Маруся. Ще б сиділа, ще б любилася, ще б пісню вечора слухала – але що ж... не вільно: чоловік буде сердитися. Він любить, щоб усе було в порядку.

І цього вечора не слухала вже Маруся ні розпитувань бабці, ні Гафійчиних оповідань та пісень. Сказала, що хоче спати, і рано лягла. Але не спала. Неясні мислі, неясні бажання, мов ембріони будучих істот, ворушилися в грудях, серце билося тоскливо, і хотілося чомусь плакати.

VIII

З того дня щось змінилося в житті Марусі.

Насамперед нарешті вона могла сказати бабці, що ніби... ніби чує щось під серцем. Радості бабці не можна словами сказати. І без того вона ходила за Марусею, як за дитинкою маленькою, а тепер і поготів: з очей вичитувала кожне бажання, берегла від найменшого роздратування, від найменших турбот. А з сином мала довшу конференцію, звертаючи його увагу на скомплікованість теперішніх його подружніх обов'язків, на потребу подвійної обережності і так далі. О. Василь червонівся, блимав очима від ніяковості і згоджувався на все.

А другим фактором, що вніс нове щось в життя Марусі, були згадки про красною легіня... А так, так!.. Стояв він невідступно в уяві і манив. Іноді до того, що заволодівав усіма помислами, кличучи, обіцяючи незвідану ласку, непережиті солодкі муки – і як земля, довго палена жорстоким сонцем, жадібно чекає на краплю дощу, так ждала Маруся і думала... несвідомо думала про дощ поцілуїв і шептаних слів, про болючо солодкі обійми.

Мріяла...

Він здавався їй півбогом таємним, рожденним морем одразу в усім блиску і сяйві. Під звуки його чарівного рога танцюють гори й ліси; його кінь золотогривий літає понад хмарами, пашисть вогнем із ніздрів, побрязкуючи срібними підківками; його зброя валить тисячі ворогів, гонить в пустині, а він сам, прекрасний, могутній, царствує десь за високими горами, за глибокими синіми морями. І прилетить він на своїм бистрокрилім коні, схопить, понесе понад борами непроглядними, ріками зміїстими на коврі-самольоті, примчить до палацу прозорчисто-мармурового і скаже: «Ти тут королевою!..»

Радісно усміхаючися, в дорогоцінній уборі, відбившись усією поstattю в сотнях дзеркал, піде вона оглядати своє царство. Над басейнами нахилиться, заглядаючи в сріблясту глибину, послухає дзвонення незчислимих водограїв, запахних цвітників потопче радісний килим, приголубить ласкавих звірят заморських приручених і засне потім, солодко втомлена, на пишнім, усянім цвітами ложі...

І настануть потім дні солодкого щастя, полетять, помчатся безперервним дзвенячим ланцюгом. Рано буде прокидатися під звуки невидимих флейт, лебедів білих буде годувати на блакитнім озері, а увечері – буде бал!..

Пишно, сліпучо освітяться золоті палати, сотні розкішно вбраних вельмож, галантних кавалерів, красивих дам будуть плестися в граціозні, гармонійні вінки менуета під ніжні звуки невидимих оркестрів. А під час прогулок освітленими алеями молоді красавці будуть шепотіти своїм дамам любовні фантазії, поезії, мадригали...

А серед всіх тих сяйливих, блискучих товп – вона, цариця балу, йти буде зі своїм лицарем, зі своїм владикою. В сукні, зітканій з повітря й сонячних променів, із жемчужовою діадемою в волоссю царственно буде шестувати серед загального поклонення і, ласкаво відклянувшись, сіяти білі рожі доколя. А з кутка, з-за густого лісу пахучих пальм ревниво будуть стежити за кожним її рухом гарячі закохані очі молодого юнака: він ще в сьогоднішню ніч закінчить свої рахунки з життям через нещасне кохання...

Марусю тягло до потоку.

Приходила, сідала на тім самім місці, де була з легінем, і шукала очима сліду. Он тут він сидів, от придавлена травичка, листочок, що лежав на крисані, а потім упав на камінь від молодечого повороту голови.

І перебирала в гадках усе, що тут говорилося, усміхалася, пригадуючи собі оригінальний який-небудь гуцульський вираз, і вдивлялася в зелену темноглибину лісу – чи не роздвинеться завіса, чи не з'явиться легінь, ще стрункіший, ще кращий, ніж перший раз.

І не було їй страшно, і соромно не було. Кого ж би мала соромитися? Ніхто не чує дівочих дум, ніхто не знає мрій дівочих.

Але його не було.

Хоч би знати, як він називається. Забула спитати. Вже зуміла би якось так хитромудро допитатися хоч би, скажім, у баби Гафійки. Почала б здалека. Наприклад, спитала би: а чий то взагалі потоки? Хто їм газда? Властиво, чие то дерево, що росте поточчинами? А цей потік до кого належить? Властиво, я хотіла сказати, до якої громади? Ну, і так далі. Вже би вона потрапила. А тепер...

От уже третій раз приходить сюди, на камінь, а легіня немає. І втома якась душевна нападає на Марусю. Вертає до хати – все обридло, все таке нудне, скучне – очі би не дивилися.

В такі хвили не знала, куди себе дівати. Ішла на церковну царинку, під свою улюблену вербу – там не було спокою: дві баби, стоячи кожна на своїм подвір'ю, лаялися скільки було духу, і далеко розносилися їх міцні, на простори раховані голоси.

– А бодай би ті так легко на свікі жити! Суко! Бодай би ті викришило до дитини, до пня й до сухого листу!

– Пес би ригав на твої слова, гадино ти з-під їлового коріння. А зійди лиш суда – я ті висмикаю тоті косиці кошечі, що легіні по коршмах недовисмикали!

Марусі ставало нудно. Нудно від сеї милої розривки гуцулок, нудно від тихого, недвижного повітря. І навіть гори, теплими синіми хвилями купані, обридали, уїдався шум Черемоша в уха, – і Маруся йшла до плебанії.

А тут іще гірше. Все таке одноманітне, все таке відоме-перевідоме. От крісла місцевої продукції. Солідність роботи їх, без сумніву, була понад всяку конкуренцію: вже висиділо на них п'ять поколінь і ще п'ятнадцять висидить. Але беручи з поглядів естетичних, їх іще в третім поколінню треба було порубати на дрова.

От гуцульський таріль різьблений, з писанками гуцульськими на нім; таріль красний, правда, і писанки ладні, але бачити сей таріль рано й вечір, день в день, день в день – ставало невиносимим.

Он якась плутанина зі смерекових гілочок, ніби рамця які, чи що, але в тих рамцях немає нічого, порожню стіну видно. От консолик із векелеї, а на нім фігурка Божої Матері в яскравосиніх шатах із традиційно-скорботним виразом обличчя. Ой, як же то все наобридло, яке ж то все нудне, остогидне, настобісіле!

– Скучно мені, бабцю!.. Скучно мені, – скаржилася свекрусі, єдиній людині, з котрою можна було поговорити.

Але бабця не розуміла. То старалася потішити вже справді, як дитину, солоденькою булочкою, сушеною грушкою, то вигадувала неіснуючу хворобу і заливала липовим цвітом на ніч.

– Це все від вагітності у тебе, це все від того... Ти не бійся, ти нічого не бійся – все йде дуже добре.

Рано, ще Маруся була в ліжку, прибігла Оришка. Упала на коліна, зарила лице в ковдру коло ніг Марусиних і, нічого не говорячи, почала плакати.

– Що з тобою? Чого плачеш? Розбила що-небудь?

Оришка не відповідала і ще гірше заходилася плачем.

– Та ти хоч скажи, в чім річ. Перестань плакати.

– А йк він мене призвів, так би на тім свікі було би му легко, йк мені тепер! Та й шош я дедеві іскажу? Бідна ж моя головочко нешліслива... Шо виволочит мнов дорогу на ше й гірше ме карати.

– Та за віщо, за віщо?

– Бо я, ади... заверемініла... – і знов починала ревти.

Маруся сплескувала руками.

– Ти?! Та що ти говориш! Таже тобі, мабуть, ще й тринадцяти нема!

– А я знаю кіко?.. Він на того не дивив си, лиш... Ой бідочко ж моя кєрвава!..

Маруся стояла безрадна, не знаючи, що почати. Питала – хто. Показалося – син сусіди, також молодий хлопець, літ п'ятнадцяти.

– Він казав: «Ти лиш ми ісажи – ци ти хочеш зайти, ци ти не хочеш зайти, бо я, – кає²⁶, – можу й так, і так». А я му кажу, що не хочу, бо дедю маю злобного – ме на мені шкіру до сім раз ізтегати. А він тогди кає: «Візьми ти, – кає, – іми мотиля, йкого-будь, та вирви му голов, а витак з лилика крила, та очі з миші та з кертини, а витак уломи вухо з голки та з обірничка денце візьми, а витак троха згури та ладану крішку та й усе того змішей, та найди тогидний воріх, шо то зиму перележів, та не зійшов, бо му чірвак середину виїв, та й того усе поклади у вотой у воріх. А їк меш класти, примовей: «Так наді мнов аби Пилипко пролітав, їк цес мотиль усі дороги пролітав. Та й аби я так не могла від Пилипка закежіти, їк перехінна дорога та й не може си з морем споїти. Та й аби так Пилипко не мав мені путері²⁷ дитину зробити, їк цес воріх не має сили навесні сходити, а я би тогди ви'него дитину мала, їк цес мотиль ме літати, цес лилик ме цего мотиля ловити, а миш цими очима видіти, а кертини з тов мишов си бити, а згура у цій шкаралущі горіти, а дівка цев голков шити та й цим обірником реміне прикрашети. Та й Пилипко аби наді мнов тогди силу взев та й мені дитину ізробив, ек си зо мнов ізвінчєє, а доки си не звінчєє, то аби ми так нічо не зробив, їк я цес гудз зав'єзала, а він самий си не розпустив, так аби мені дитину не зробив».

Оришка оповідала з запалом, горда з такої ученості свого Пилипка, і забувши навіть, що це про саму її йде річ. Але потім нараз згадувала і, заревівши, знов утикала лице в ковдру.

– І ти все того робила?

– Ає! Та сми робила усе, їк він казав, та, ади, ношу цес горіх, запав би си, й дотепер, на голім кілі. – І Оришка підіймала сорочку, показуючи на тонкій бронзовій фігурці шнурочок коло бедер.

– Фе... що ти робиш, Оришко?.. Встид.

– Аби-сте виділи...

Але чим допомогти справі, Маруся так-таки й не знала. Сказала о. Василю; гадала, що він, як пастир духовний, прийме цю вість близько до серця, але, на превелике своє здивування, почула рівнодушну відповідь:

– Ну, та й що? Ну, та й що?.. Що ж я тому винен? Що ж я тут можу порадити? Я нічого тут не пораджу. Гадаєш, що вона одна? Та таких дванадцять-п'ятнадцять на рік отут, у одній моїй парафії. Бо ті гуцули – то як дики. То такий зіпсований нарід, що поняття переходить. Що я наговорюся їм, що си я набештаю, – а то все мов об стіну горохом, а то все ні до чого. Та вже не хочеться мені й губи відкрити: дідько вас бери, чи я маю за вас у смолі кипіти? Дав би Бог свою википіти.

Маруся хвилювалася, обурювалася, але о. Василя розворушити було неможливо.

А вночі Маруся лежала, розпалена думами, і... завидувала Оришці.

«Вона взяла свою частину. Надіялася на якийсь там горіх – і свobodно любила. Чому ж мені не дано навіть украсти свого щастя? І де воно?.. Чи не той легіник чорноокий носить його на вістрю своєї бартки? Чи не в камені тім великім заковане, за дванадцятьма дверима? Де ж? Де моє хоч маленьке, хоч коротесеньке щастя?»

²⁶ Каже.

27 Сили.

ІХ

Раз якось, коли думала Маруся про того легіня, прийшло їй у голову, що, певно, він мусить бути з яворівської парафії. Яворів межував верхами з Криворівнею, той потік біг, власне, з яворівського боку – це все наводило на думки.

Рішила їхати до Яворова: там в неділю мав бути храм. Властиво, між яворівським і криворівським парохами майже не було жадних відносин: ні о. Василь не їздив на храми до Яворова, ні, знов, яворівський ксьондз не приїздив сюди. І тому о. Василь, почувши, що Маруся хоче їхати до Яворова, здивувався і навіть розсердився.

– Таже ти не знаєш там нікого! Я сам з тамошнім парохом знакомий от так, лише з реколекцій та соборчиків.

– Ну, то що? Я можу й зовсім не йти до священика: побуду лиш у церкві та й назад.

– Та ти збожеволіла, чи як? Та вони ж образяться: була коло церкви, а до хати й не зайшла.

– А коли образяться, то зайду.

– Нікого не знаючи? І тебе ніхто не знає.

– Видко попа по халявах, як то кажуть. Зрештою, то мені зарахується за першу візиту.

О. Василь лиш руками розводив.

– Та що на тебе найшло? Чи об'їлася чого, чи як?

Маруся здвигала плечима. Якась упертість заволоділа нею і просто хотілося поставити на своєму.

– Хочу, та й більш нічого. Хочу на храм подивитися.

– Та хіба ж у нас то вже й не храм? Або по сусідніх парафіях, з котрими жиємо?

Маруся навіть не відповідала. Знала, що буде так, як вона хоче. Стара їмость прийде на поміч.

Так і сталося: бабуся уже говорила ласкаво синові:

– Та поїдь уже, поїдь з нею. Що тобі? Подивися, яке ж воно молоденьке. Їй же розірватись хочеться, на людей подивитися, себе показати.

О. Василь висував останній аргумент:

– А служба Божа? Таже і у мене неділя якась, не можу ж я кинути свої обов'язки та їхати світами для жінчиних примх.

– А ти згодом трохи приїдеш. Ми поїдемо наперед, побудемо в церкві – служба ж буде довга. Зроби вже так, Василю. Молоде ж воно, хочеться радості. А тут все сама та сама.

– А що ж я їй – паничів зі Львова буду спроваджувати для розривки, чи як?

– Та й то би не завадило. Правда, Марусе? – жартувала стара їмость.

О. Василь уже починав бурчати собі під ніс. Це було знаком, що подається.

– Люди живуть ще й гірше нас. Нам ще дякувати та й ще раз дякувати Богові треба. Парохія не зла, їсти-пити є що і в чім сходити – якого ж їй ще, за перепрошенням, дідька треба?

Але врешті збиралося й їхалося. Маруся скакала з радості, викликаючи остереження старої їмості. Тиждень борзо проминув в приготуваннях: все ж треба було між чужі люди неабияк показатися.

А в неділю з самого рання у Марусі був якийсь святочний настрій, котрий іще вдсятеро побільшився, як сіли нарешті на візок і поїхали. Радувалася всьому, що лиш попадалося їй на очі: хмарці, рельєфові гілок на ясно-голубім небі, пишним картинам гірського життя.

Е, та й було ж таки на що залюбуватися! Все зелене доокола. По-весінньому яскраво-зелене. Навіть небо набиралося зелених тонів – мов уся земля окуталася надією. А на тлі цього зеленого моря, мрійних контурів далеких верхів, мов рухливі чічки барвисті, посіялися гуцули й гуцулки. Ось вузький, не видний в траві плаїчок – ним тягнеться безперервна лента постатей. Ярko світяться черлені, переткані сухозлоттю запаски молодичь, кричать

фустки яскраві, переблискують на сонці стародавніми прикрасами на головах дівчата, легіники топірцями, а поважні газди сардаками пишними. Щось чарівне, до поеми фантастичної подібне, – і Маруся переповнялася почуттям безграничної радості.

От і Яворів. От і церков яворівська. Докоола повно народу. День був чудовий, і всі понадівали найліпше своє лудіне. Молодиці, сліпучо блишучи на сонці білими рукавами сорочок, щохвилі підїздили скорим кроком на конях; легко, граціозно, вигинаючися станом, здоровкалися зі знайомими, і кожний рух дихав природною красою й радістю життя.

Жартами, дзвінким сміхом перенизуючи кожне слово, віталися.

– Єк днювали, Адно?

– Гаразд, шо ви май?

– Ци дужі, Мику'?

І не можуть, щоб не зачепити сусідки. Киваючи головою на якусь Василину, кричить одна:

– А єк кажете, кумко, – ци в добрім перебутку цес день си опровадит?

Це натяк на сварливий характер Василини, про неї-бо кажуть, що вона ні одного дня не може пробути без лайки. І Василина розуміє, в чий це город камінчик, але що має дуже добру вправу, то відповідає їдучо, влучно, б'є в саму болячку.

– Сокотіт ліпше свої вуші, аби-сте вигодували на добру маржину та й скором йкийсь з того мали.

Молодиці троха не в сих, ідуть уже на мир:

– Та чо ви, Василинко, оперед служби та у гнів заходите?

– Я си нікому не зурічую, най і мене не чіпают.

– А йдім, кумо, най си преч каже з таков заходити. Ади, у неї зуби на продаж.

– А ви не молитися до церкви приходите, а гріх на гріх закегати. З вами нема доброї бесіди ані раз. Йкби-сте мали добрий розум, то би-сте не пащекували таке ні до чого не здале. Ади, йкі пересмішниці ми си повдавали!

Молодиці тікали в товпу, не раді, що зачепили таку зубату.

Поважні газди вели поважні бесіди. Де-не-де по купках переговорювалася найновіша подія тижня: любас забив на смерть чоловіка своєї любаски. Один з очевидців оповідав подробиці:

– Я йду, а так вже темнічко си ізробило, а вна, сука, вибігла, кричит: «Ой, ретуйте!.. Ой бідочко!.. Ой душічко ж ма нешлілива!..» Збздріла мене та д'мені: «І Танасієчку, і сусідо ж мій любий, не дайте ж ми пропасти...» А я вже таки скімував-сми, у чім річ, та лиш си питаю: «А хто?..» – «Та Онуфрій, – кає, – мого чоловіка, – кає, – забив...» Ага, суко, кажу, дограла си?

Газди злобні. Попадися їм тепер ота Параска – побили би камінням. Дивна ненависть двох полів...

– Іду я д'хаті, а він лежить на порозі, та вже й крові з него полили: «Декувать ті, – каже, – Парасочко», – лиш уповів. А вна, сука, дріжит, от їк лист дріжит. «А я ж тому винна?» – вповідат. А він вже нічо й не каже, лиш харчит...

Сонце ярко світило. По горах повзли тіні хмар, і здавалося тоді, що, замість одної гори, стоїть дві: одна темніша, друга в світлі.

Стара маленька церковця могла вмістити дуже мало народу і була набита по береги, хоч дев'ять десятих парафіян стояли надворі. Впрочім не кожний і пхався досередини, хіба вже як відбувалося там щось занадто урочисте, – тоді тислися, завішуючи в притворі на колічках крисані й топірці; хто не пішов досередини – клякав на одно коліно, на царинці, не перериваючи розмови з сусідою.

Хоч і стала Маруся в церкві на упривілейованім місці, але за кілька хвиль вже почула, що не годна стояти: нічим було дихати. Вся мокра від поту, ставала на пальці, щоб хоч одним

оком побачити кавальчик синього неба, але, окрім чорних, сивих, довговолосих голів, нічого не бачила.

Маруся вийшла на цминтар. Доріжка зигзагувато вилялася поміж могилками; сиділи жебраки й співали на всі гласи, що хто хотів і умів, перетворюючи слова апостольських молитв у якесь ідолопоклонське чревоіщання. Кожний з калік старався виставити свою біду якнайефектовніше: один висовував на дорогу обрубок ноги, змазавши його насамперед маслом, аби блищало на сонці й різало око; другий відкидав з чола волосся й задирав голову догори, аби усі бачили його непідроблену сліпоту; третій, не маючи можливості похвалитися хоч яким-будь каліцтвом, бодай натягав на себе надзвичайні лахмани й виставляв уперед загорілі мохнаті груди, що на них можна би й залізо кувати, а на грудях тих теліпався в усі боки величезний металевий хрест, котрий краще було би поставити й на церковну баню.

І кожний з жебраків хотів звернути увагу лиш на себе; милостиня, подана сусідові, здавалася видертою з власних рук, і тому шохвилі серед цього повзаючого й стогнучого населення підіймалися люті суперечки.

– А проклетися, котюго! Коли я вже Бога си домолю, аби наравду ті очі з лоба виперло, аби-с не дурила людей преославних!

– Та змовчи хуч коло церкви, сучко ти годована. Нагулив си ті окоман і спереду, і ззаду.

А в крайнім кутку сталася ціла драма. Зайшла з того, що жебрачка зачала дорікати своєму сусідові багатством:

– Та встид би-с мав на прошечу дорогу сідати. Таж-єс газда, маржину мішеєш, а в бінної удови з рота видираєш.

Каліка вважав, що того вже забагато, схопив камінь і торкнув ним бабу в лоб. Баба скричала скільки було гласу, ухопилася за голову – з-під пальців капала кров. Ранка була невеличка, але наслідки могла дати великі, і баба це зрозуміла.

Верещачи кілька далось, сама непомітними рухами розмазувала кров собі по лиці і роздирала ранку більше. Потім, мовби в нестямі, хапалася закривавленими руками за сорочку, покриваючи її плямами, нахилилася й капала кров'ю з чола доколя себе – словом, грала варіації на задану тему, весь час не перестаючи голосити й причитувати.

Каліка вважав за ліпше благородно віддалитися. Чуючи крики, почав збиратися коло баби нарід.

– Хто ж то так бабу покервавив?

– Та, ади, ростіцький тот каліка.

– А за віщо?

– Гроші баба хтіла украсти. Упали з пазухи, а вна...

– Та брешете, вибачейте, не до вашого гоніру кажучи, бо сми ту була та й виділа.

– Та я шо? Люде повістували.

– То прошек тот так си вимов'єє.

– Ади, вни так сиде, а вна баба бінна, незарібна, а він, рахувати, газда.

– Газда?

– Ає! Четверо товару держит.

– Та й попід церкви си хилеє?

– То вже раз погана душа!

– А та баба му вогорит: не мав би-с устиду ручку корчити. Ліпше би маржини сокотив. А він тогди чим-таки вхопив камінь, тим-таки морснув бабу по голові.

А баба тим часом робила не злий інтерес: вставляючи в слова подяки репліки про своє гірке нещастя, швидкими рухами збирала монету:

– Простибіг, простибіг, газди мої... Аж ми си у голові вакомашило... За ваше здоров'є, за господарське старане... На бінну бабу й здохлек гавкне і усека пеня зачепит та й си збиткує...

Христос вам напереді, Христос вам назаді, аби-сте діждали... Та так ми в грудех іздусило, шо гляба й відітхнути... Ой бідошко ж ма кєрвава.

А у каліки геть цілком попсувалися влови. Звістка про його злочин обійшла пару разів доокола церкви, шо, мабуть, о тім вже й попи у вівтарі знали. І де тільки не показувався каліка, всюда зараз підіймалося:

– Цес бабу вбив?

– Ає, ає! Тот самий.

– Ой діду! Посувай си назад у Росток, бо шос над тобов нині бучки си крутють.

– газдочки мої любі, та й солоденькі, та й файні... Я нічо... Бо тій бабі на дідька би вже переходити... Аби йкий був терпець, то мусить си врвати. Та в'онно та в'онно... а я вже не кемую, ек у мене й тот камінь у руці си знайшов...

Але, очевидно, це нікого не переконувало, і каліка, бачачи цілковите зіпсуття інтересів, надумав направити наслідки свого войовничого запалу і поповз перепрошуватися до баби. Штурхав її голим ліктем у бік.

– Та-бо той, Вась... Та ну...

Але баба знов занадто яскраво бачила всі незчислимі вигоди свого положення і миритися в жаден спосіб не хтіла.

– А йди ти від мене, аби те й очі мої не виділи й вуха не чули, ек ти мене навіки здоров'я збавив. Ади, люде добрі, шо нема мені ек і рани відоткнути, – ек бих відомокла, тут би мене й смерть моя посіла. Ой-ой-ой, побило мене трьома нещестями!..

Жебрак совався коло неї, заповзав то з одного боку, то з другого, шепотом обіцяв грошове винагородження, але баба, певне, була того переконання, що ліпше синиця в руки, як журавель в небі, і не піддавалася. Стративши цілковито надію, каліка махнув рукою.

– Рустиме тепер цілу ннину...

А доокола стояли газди, підсміюючися, дивилися на ту ідилію і жартували:

– Ци бисте, діду, не казали: та вибачей, бабо мила, бо з тобов на слюбний на коверець стану.

– Та змилуйте си наді мнов, Божі суди, та й ви, люде добрі! Та й кобих винен, та й кобих винен, а то нічо в свікі.

– Е, нічо! – вмішувалася якась енергійна повновида молодиця в білім кожушку; мабуть, з другого села. – Добре ми нічо! Та йкби то в нас на храму си стало таке, то би в Черемош такого діда вергли. Пху, кат би вже далі брав таких прошеків, шо си б'ют.

– Та й шо ти таки си роззіпала²⁸ на мене, молодичко, Бог би те вкрив? Та сми й не бив ю ані раз, лиш морснув отак-о!

– А камінь на йку маму в пазуху сте сховали? Ше й другого кого бити?

Каліка спішно підв'язував свої милиці й тікав. Очевидно, сьогоднішній храм му си не вдавав.

Маруся пройшлася кілька разів цминтарем, обійшла церков. Знайомі гуцулки з Криворівні радісно вітали свою їмостечку, цілували руку, говорили звичайні слова – що от, мовляв, файна днина, шо під добре верем'є і храм добрий, а під годину, то би си не вхрамував. Одна молодичка, жартуючи, запитала:

– А кого, їмостечку, виглядає? Може, йкого легіника файного?

Жарт був звичайний, гуцульський, але від нього чомусь зашарілася Маруся, як маків цвіт.

Казань відбулася перед церков. Дек скочив поза пліт, укев штири гаджучки та й вбив посеред царинки. З того замаєня говорилося проповідь. Гуцули потисли туду і збилися такою лавою, шо нею хилило, як хвилею на морі. Мало хто зрозумів, о що там ходило попові, але хто був ближче – скорботно зітхав, підіймав очі догори; хто стояв май далі, бесідував собі поти-

²⁸ Розкричалася.

хеньку з сусідою о маржині, а одна жінка положила собі кожух під голову і заснула, сказавши збудити себе, як казань си скінчить. Дві баби плакало зі зрушення; впрочім, на кожному казаню плачуть дві бабі.

А потім був обхід доокола церкви. Сяло полуплене золото церковних святостей на сонці. Дяки галасали, стараючися перекричати один одного, бо то гонір бирший – май-май високо, понад усі деки голосом повести; а при тім виверчували, завивали мотив, роблячи його подібним до гуцульської вбері, де все кручене, верчене, здоблене. Любить гуцул «дрімнее завитечко» – така вже його вдача. Як сипле що або вирізує, – кладе туди сто орнаментів, сто мотивів, сто барв. Так же й убирається, так же й співає, таку ж і психіку має покручену, незгадану, многогранну: вибачає такі речі, яких ніхто би не вибачив – і нараз образиться через дурницю, через дрібницю – і хапається за топір.

Іде до війська, блукає геть світами, царами, а вернув д'хаті, знов убрав свій сардак, постоли взув, і ні по чім ви не пізнаєте, що він у Відні пуцував²⁹ коні капітанові, у Пешті маширував, шукав любовних приключок в «златей Прадзе». Сів собі на ґрунті оседком і сидить сам-саміський, і все життя, і все, що в нім, сам собі творить. Лиш те своїм узиває, що відвоював у природи, у звіра та ще ніби у Бога випросив. Ані потреби сусідства, ані користі групи, ані сили єднання він не розуміє – він індивідуаліст.

А історія летить невпинним маховим колесом, насувається молот культури – і недовго хіба проносити гуцулові його своєрідність.

²⁹ Чистив.

Х

Нарешті служба скінчилася. Нарешті!

Похриплі дяки ходили, роззявивши роти, а коли говорили, то мов повішельники, яким пощастило зірватися з шибениці. Тричі скупані у власнім сосі, попи були голодні, як... впрочім, обійдеться без порівняння. Ближні гуцули забирали д'хатам своїх кривних, знайомих, гостей з других сіл, але більшість, маючи зі собою все потрібне для храмування – як гусленку, бриндзю, масло, мед, різні-різніські кулешінники, бурешінники, голубці, а також обов'язкову прикрасу святого храму – добру посудину з горівков, – ця більшість розсипалася знов-таки по цминтариську, і там, серед зелених могилок, під захистом хрестів та смерічок, ішов правдивий гуцульський храм.

Гуцульське кладовище і в звичайні часи ніколи не буває смутне, бо гуцул до смерті відноситься цілком філософічно і не боїться ані її самої, ані її царства. Не раз можна бачити на цминтарі натерховану кобилу, що мирно пасеться між могилками, з'їдаючи траву, порослу, може, з частин тіла попередніх газд її предків, а сам теперішній кобилин владика, трудний ходом, спить собі, положивши голову на чийсь могилку. Часом забіжить сюди й закохана пара, вишукає собі захист, і тоді в царстві смерті совершається таїнство зародження нового життя. Словом, гуцульське кладовище – це зовсім не хитар юдолі плачу і скорбот, а просто собі кавалок землі, який обов'язково треба було відрізати для одної конечної потреби життя.

А вже тепер, під час храму, то цминтарисько веселилося, грало життям, сміялося. Та де там сміялося! Таки попросту реготало, за боки узявшись. Самим мерцям, певне, весело було лежати та землю держати, а не один, може, був такий жвавий, що й сам би вискочив та дзенькнув чарчиною-другою. Але шкода заходу.

І ллються речі гучні та веселі, сиплється град гуцульських жартів, іноді неотесаних, вузлуватих, але завше влучних, що попадають просто в око, а головне – природних. Те, що в устах іншого здавало би ся безсоромністю, в устах гуцула або гуцулки, на тлі цих могутніх верхів, під небом синім безконечним, під немовчний гомін Черемоша, здається природною частиною безконечно різнородного життя.

А в плебанії собі йшов храм. Так, як завше.

Перемучені попи накидалися на їду і не мали часу говорити; господиня звивалася, як вужівка, стараючися, аби все було якнайліпше, аби любі гості не взяли потім на зуб. Властиво кажучи, всі ті старання були цілком даремні, бо однаково, роз'їхавшись з празника, попаді будуть судити й пересуджувати кожну дрібницю: і сос був пересолений чи недосолений, і сукня була комічна, і дань було мало.

Але тут – усміхи, похвали надміру, і тьма-тьменна повітової гречності. Попівни піджимають губки і не хочуть їсти, кавалери кібіцують і до поту стараються якнайдосконаліше наслідувати шляхоцькі маніри, а іноді, мов каменюкою в лоб, садять якимось dowсіrem³⁰.

Серед гостей старшої генерації йдуть поважні розмови на сучасні теми, про останні новинки, а втім, очевидно, найбільше про послідні виступи нового молодого отамана опришків Марусяка.

Звідки він узявся, цей метеор на галицькім небозводі, – ніхто якось докладно не знав, але про його безумно смілі і в такій же степені щасливі напади вже ходили цілі легенди. Ще так недавно появився він в ролі отамана опришківської ровти, але встиг уже здобути собі славу найпершого ватажка.

Появлявся цілковито несподівано серед переповненого народом ринку, починав пекельну стрілянину і наводив паніку на всіх; грабував, палив, забирав здобич – і щезав одразу,

³⁰ Жартом (пол.).

мов у воду падав, для того, щоби вирнути десь на другім боці гір і, зірвавши голову якомусь біреву угорському, знова щезнути безслідно. Всі мандатори з ніг збивалися, ганяючися за ним грунями; от-от, здавалося, тримають вже в руках, а він виховзне, мов в'юн, і під носом властей дозволяє собі такі авантюри, що панове мандатори волосся на собі рвуть.

Ті, кому довелося його бачити, оповідали, що Марусяк був просто красавець, отже, не дивно, що мав успіх серед представниць прекрасного полу, і дуже можливо, що всі його оті незрозумілі появлення та щезання залежали в певній своїй часті від тих успіхів. От навіть тут, на яворівському храму, коли зайшла річ про Марусяка, молоді попаді почали шушукатися між собою, і якби хто з попів довідався про зміст отих сповідей, було би, може, не одній попаді кепсько.

Господар казав, що вони тут, в Яворові, опришків не бояться.

– Чому так, отче добродію?

– Бо у нас випадок тут був такий, що з того часу не хотять опришки сюди приходити.

– Який випадок? Коли? Де?

– Коли – сего вже не можу вам сказати докладно, але був. Раз прийшло до нас сюди на Яворів на толоки дванадцять опришків. Посідали, витягли бербеницю горівки, ладяться пити – а заїдати нема чим. Дивляться – іде один наш-таки, яворівський, газда. «Мой! Сда йди!» Той підійшов ні живий ні мертвий – боїться. Та й хто би не злякався – дванадцятро хлопів, як дубів.

Велять йому опришки, тому газді, принести харчів на дванадцять душ... «Але дивись, кажуть, не дуже хавки розтвирай, бо може бути біда. Неси мовчучи – спокійніше на тебе буде».

Пішов той хлоп за харчами. Що було лиш у хаті, – все позабирав. Приніс, почали опришки пити-гуляти, баювати. І самі п'ють, і хлопів дають, але він все відмовляється, не хоче. Ну, не хоче, то й не хоче – як собі хоче. Будемо пити самі.

Та й п'ють, та й п'ють, та й п'ють, та й п'ють, та допилися до того, що де хто був, там упав, там і спав. Порозкидалися по толоці, гей колоде.

Бачить хлоп, що твердо вснули опришки, взяли його думки. Бо він видів, як легіні пересипали золото в бордюгах, а потім, кладучися спати, положив кождий собі свій бордюг під голову.

Взяла заздрість хлопа на тоті гроші, і рішився він на велике діло: ухопив сокиру й повід-рубував усім опришкам голови. Так-таки усім дванадцятьом. Потім забрав усі дванадцять бордюгів, поховав між каміння, а сам пішов до мандатора і замельдував, що от я, такий-то й такий-то, замордував на яворівських толоках дванадцять опришків – прошу мені за того нагороду. Та ще й нагороду дістав, не гадайте собі – от який був митець.

От з того часу оминають нас опришки, бо тут, у Яворові, нещасливе місце для них. Всюда б'ють, всюда розбивають, а сюда бояться йти.

Але не встиг єгомость закінчити фрази, як сталося щось цілком несподіване. Надворі почувся шум, гвайт, якісь крики, потім розітнувся вистріл. До покою влетіла якась дівка, кричачи: «Опришки!.. Опришки!.. Чорні хлопці!», а вслід за нею, нагинаючися в низеньких дверях, один за одним, один за одним почали входити високі, рослі молодці. Стали під стінами, мов дуби, і чекали.

В першу хвилю всі гості окам'яніли. Відтак жінчини почали плакати, мужчини стовпилися, мов гуси, і зі страху не знали, що почати. В хаті, і без того не дуже просторій, стало зовсім тісно. Опришки стояли мовчки, очевидно, чогось чи на когось чекали.

Ждати довелося недовго. За якусь хвилю до хати сміло, свobodно увійшов... той легінь, о котрім дні і ночі марила Маруса...

Троха не крикнула!

Легінь увійшов, зняв крисаню, поклонився.

– Єк днювали, їгомостику?

Але ніхто не обізвався й звуком. Ніхто не поворухнувся.

– Єк вам си храмує? – казав далі опришок. – А чо ж, їгомостику, нас, легіників, не покликали-сте на храм? Виджу доста гостей наскликали-сте, – і опришок повів очима по хаті. Погляд його упав на Марусю... На хвилику щось блиснуло в очах, але опришок здержався.

Маруся помітила сей бистрольотний погляд, і серце її забилося частіше.

Тим часом першою прийшла до себе господиня дому. Низько кланяючися, підійшла вона до отамана.

– Пане юнацій!.. Хіба ми вам що злого зробили? Хіба ви від нас яку кривду виділи? Пощо ж ви нас так налякали, і гостей наших, і от дітей?

– А котру ж то я вам кривду роб'ю? Що сми на храм ід вам прийшов, так тото за кривду собі маєте?

– Борони Боже! Се честь нам, велика честь. Ми б і самі вас просили, лиш не знали, де шукати вас, куда вість давати.

Опришок розреготався.

– Файно сте, їмостечку, сказали, таки нема шо. Але не бійте си, нічо вам си не стане. Єк сми прийшов, так піду, лиш окуп візьму, бо то не є честь – отоманові з порожніми руками відходити.

– Та якого би-сте окупу хотіли, пане ватажку? Люде ми небагаті, самі сте знаєте попівські гаразди.

– А я хочу окупу. Та ще й не простого.

І як спочатку, бачачи, що опришок сміється, всі зітхнули вільніше, так тепер засумували: Марусяк звик брати добрі окупи.

А опришок стоїть, підпершися у боки, і згори поглядає на всіх. Дійсно був красень. Сила тремтючим потоком переливалася в жилах, била ключем. Весь у червонім, тримаючи в руках життя і смерть усіх присутніх, він стояв, мовби який бог-громовержець, що злетів з недоступних гір, – і чув це, чув свою міць, свою владу над душами цих людей.

– Ой, беру я окуп, беру не малічкий! – поволі цідив опришок, поблискуючи зубами. – Грошима не хочу, фантем не хочу, лиш хочу...

Опришок зупинився. Приємно йому було тримати усіх в напруженні. Завмерли всі... Ану ж чийого життя захоче?

– Хочу, аби мене онна молодиця поцувувала.

Мов гора в усіх з плеч звалилася. Загальне зітхання полегкості пролинуло по хаті і – як уже воно так сталося, хто його знає, – лиш очі всіх присутніх чомусь звернулися на Марусю. Вона це почула й згоріла відразу. Опришок теж зупинив на ній свій погляд і усміхався.

– Яка ж молодиця? – питала господиня і до того осміліла, що навіть дозволила собі зажартувати. – Може, я?

Всі уже посміхалися підхлібними, далековидними усмішками. Скажи опришок усім ставати на голову – стали би.

– Ой не! Я хочу, аби йка найфайніша мене поцувувала.

– У нас всі красні, пане ватажку, ми поганого не тримаємо, – вискочила вперед юрка, весела попадя білоберезівська. – Може, би-сте самі вибрали, бо ми на ваш смак не годні потрафити. Котру ж вибираєте?

– Цесу, – і опришок показав барткою на Марусю.

Маруся чомусь перелякалася. Ховалася за чийсь спину і, мотаючи перед лицем руками, повторяла:

– Не хочу... не хочу... не хочу...

– Та побійтеся Бога, їмость! Рятуйте нас усіх! Що ж тут такого страшного?

– Через вас одну нам усім пропадати, чи як?

Смілива білоберезівська попадя знов вискочила:

– Давайте я вас поцілую, пане ватажку!

– Ой не! – похитав головою опришок. – Їк приходит газда шо купувати, то не берет, шо му крамарчук підстав'єє, може, гнилого, лиш тото берет, шо му си вдало.

Хтось із панів порснув сміхом. Опришок, прищуливши око, подивився в той куток – там стало тихо.

– Ну, ек же вно буде? Ци дают окуп, ци сам беру?

Тепер уже всі як єсть напустилися на Марусю. Вона не знала, що говорити, що робити. Поглядала на свого попа, але о. Василь як сів, вилупивши очі та розкривши рот, так і сидів без руху, від страху нічого не розуміючи.

– Та йдіть уже, йдіть, попаде, – підштовхувала Марусю білоберезівська їмость. – То вона, проше пана юнація, так не хоче цілуватися, як муха меду не хоче.

Страх минув уже в усіх. Почули, що біда скінчиться жартом. Маруся, розчервонівшись, підходила несмілими кроками до легіня. Підійшла, зупинилася і – сама не знала як, пощо в неї вирвалося:

– Чи й обіймати?

Всі розреготалися. Сміялася навіть пасивна опришківська гвардія. Усміхнувся й сам Марусяк.

– Аекже! Без того не поцулунок би був.

Маруся зрозуміла, що сказала щось не до речі, і, бажаючи вже скорше тото все закінчити, борзо обняла опришка і поцілувала в повні губи.

Гомін одобрення, трохи насмішливого, трохи заздрісного, пройшов покоєм, а Маруся, уткнувшись головою в груди першої-ліпшої попаді, не знала, що робити з собою.

– Славно! Славно! – кричали гості. – Ще раз!

Марусяк зняв крисаню і низько кланявся господині.

– Ой, декуват, газдинько люба, шо сте мі дарували так файно. Не від учера ватагую, а такої пишної здобичі ше сми не мав ніколи.

А відтак звертався до товаришів:

– Ано-ко, йдім-ко, легіники-братья! Та не будьте на мене гнівні та й лихенькі – вже відплачу си. А тобі, молодиче, шо-с ня цулувала, скажу – сокоти си! Бо так-єс мня злакомила, шо я ше й до Криворівні на храм прийду! – і, підігнувшись у одвірку, вийшов пріч. За ним опришки.

Не одразу по таких гостях прийшли до себе всі присутні, але коли вже всі заспокоїлися і переконалися, що небезпека цілковито минула – жартам і сміху не було кінця. Центром їх, розуміється, була Маруся; вона, бідна, буквально не знала, куди очі дівати; їй здавалося, що всі, ек єсть усі, уже догадалися про її попередню стрічу з легінем там, над потоком, і про її мрії, і про її – о Боже! – про її таємні, нікому не відомі, самій собі не висказані бажання.

А о. Василь так і не прийшов до себе цілковито. Щось мурмотів незрозуміле і дуже швидко згодився їхати додому, коли Маруся о тім натякнула.

– Ага, ага... А так, так, так, так... їдемо... А звичайно, їдемо. Я тепер уночі не поїхав би ані за які гроші. Їдьмо, їдьмо, поки ще світло...

XI

Стара їмость не пізнавала Марусі – так розвеселився та розщебетався її пташок. Та й сама Маруся не могла зрозуміти – чого це їй так весело.

Була певна, що ще побачить Марусяка. Як, де, в яким характері – не знати. Чи на потік прийде, чи справді, розбійничим звичаєм, влетить до хати – трудно відгадати, але що прийде, то це певно.

– Він Марусяк, а я Маруся, – повторяла сама собі і усміхалася.

З відмінним уже тепер почуттям слухала пісню Гафійки про Яношіка, славного опришка. Гадалося – гей, коби то я газдинькою була в тім ластів'ячій гнізді! Прилітав би до мене сокіл щоночі, і вміла б уже я його оплутати, аби не літав більше.

А вже по цілій Косівщині з уст в уста передавалася пікантна новинка о тім, як попадає криворівська цілувала привселюдно Марусяка на храму в Яворові. Різні з того факту виводили комбінації.

О. Василь, їдучи до Бистреця, умисне поступив до пушкарського отамана Гордіюка. Скаржився.

– Що то має бути, справді? Скільки маємо пушкарів, а опришки, мов не знати що, ходять дорогами та хатами, нападають. Та ще нехай би на гуцулів чи там коршмарів – н-ну, най би вже там. А то ж на попів!.. Та бійтеся Бога – на попів!

Гордіюк хмурих брови і приймав зневажливий вид.

– То лиш до чесу, єгомостику, лиш до чесу. Най ми з Юрашком поговоримо, бесіду най маємо. А витак погладимо доріжку тому Марусекові. На високий верх погладимо му доріжку – аж на шибеничку.

А Маруся з дивним якимось почуттям вислухувала те слово – «опришок». Воно звучало в її вухах майже як «лицар», і не лучилося з ним поняття про нічні напади, кров, огні – була лиш поезія верхів Чорногорських, дрижала в нім вільна воленька гуцульська, красиве свавіллячко.

Опришок – це той, що як на свято вбирається щодня, що грошей не шкодує, розкидаючи їх жменями в товпу, що любить шалено і свистом тягне женщин за собою на високі гори, в каміння, в потоки. Опришок – це той, що ввібрав у себе запашні соки гірських цвітів полонинських, що ріс, як смерека, на вільних вітрах і виростив руку зі сталі, груди з каменя, горить очима, як вугіллям, а свище так, що коні рвуться й дибки стають.

Як це воно тягнуть опришка на шибеницю, цього не могла собі уявити Маруся. А от як він орлом злітає зі скелі, вривається в село, як, гнучкий і блискучий, обіймає і цілує шалено, як сєє топірцем в дикім танці, – це уявляла собі легко. І солодко мріяла про стрічу, і боялася її.

І стріча відбулася. Таки знов на тім же самім місці, на потоці.

Вибігла Маруся до потоку, скочила зі скелі – а легінь, точнісько як тоді, стоїть перед нею і усміхається. Мовби чекав і дочекався.

Він же перший перервав і мовчанку.

– А-о видиш? По раз п'ятий приходжу сюда.

Маруся хотіла сказати, що вона, може, й двадцять разів була тут, але не сказала нічого: ще що погадає собі...

– А я до того не звик.

– А до чого ж ти звик?

– А я звик до того, що йк мені йка молодиця ци там дівка впаде в око, так я посилаю свого легіня до її дедя чи там чоловіка, аби велів їй вбрати си у шо найфайніше та й випустив у такім а в такім чесі на таку й таку ріжу.

– І виходить?

– А виходить. Ше не було разу, аби не вийшла.

– Ну, і що ж потім?

– А що потім, то хіба вже сама знаєш.

Маруся почервоніла.

– Ні, я не про те... я... А потім, ніби зовсім потім?

– А потім, їк подобала ми си, кажу йти за собов, та й ходит із нами. Витак відступ'ю кому з побратимів або д'хаті відішлю, ек укемит си. А ек не вподобат си ізразу, – наб'ю си поренно, та й іди си куда хоч.

– Пощо ж бити?

– Таку вже натуру маю. Лиш я не б'ю так, от пусто-дурно. Лиш ек писката дуже та на рот дранкава. Але ж бо тогди й б'ю!

Маруся сиділа у відлюднім потоці, близько-близько коло неї от сидів цей розбійник, що б'є женщин, коли не вподобалися – а їй зовсім не приходило в голову, що й її теж може взяти цей опришок, мов кавалок будза: що з'їв, то з'їв, а що не з'їв, псові кинув.

А опришок дійсно поводився зовсім не по-розбійничому: ні словом, ні рухом не налякав Марусі, і сам навіть не розумів, звідки в нього ця повздержливість.

І пішли з того дня стрічі за стрічами, все тут, на цім камені. Це було найбезпечніше місце, бо сюда ніхто ніколи не заглядав, а до того було ще так красиво, так поетично.

О чім вони знаходили між собою говорити, – хто їх знає, а тільки як наставала хвилина розлуки, – не хотілося уходити Марусі.

– З тобою не скучно, легіню...

– А їк весело, то тра нам іще поговорити. Вийди сюда завтрічко о цій порі, і я вийду. Ти не бій си – я ті нічо лихого не зроб'ю.

– Я й не боюся, але...

– Вийди, вийди. Оннаково то недовго.

– Чому?

– Та чіму? Бо я не можу на оннім місці довго бути, то не є безпечно мені. Тра буде роздекувати си скоро.

– Ах, правда!.. Ти опришок... Розбійник, – тихо додавала згодом, і якась нотка печалі перебивала її голос. Підіймала очі на опришка.

– Чому не кинеш того, легіню? Чому не сядеш на ґрунт, не оженишся? Випасав би маржину на полонинах, бив бриндзю, старшим братом би тебе наставили, а відтак війтом.

Опришок скривився, мовби оцту випив.

– То ти ми ек би по перченій ковбасі гнилого сіна на заїдку дала. Ой га! То сми не видів – на ґрунт сідати? Ци орев³¹ на дземню сідат? То галич на дземню сідат та й дземню їст, а орев – подиви си!

Маруся показував барткою в небо.

Високо-високо, під хмарами, летів цар птиць, ледве примітною точкою чорніючи в синяві. Царственно пропливав під сонцем і, без льоту, без маху крил, підіймався все вище... вище... вище...

Задивилася Маруся, піднявши голівку. Опришок тихо, ніжно приторкнувся до неї і підтримував... І від сього дотику солодко якось стало Марусі і трошки туманилося в голові...

Уже щез орел... вже не видно було орла...

Маруся зітхнула, відхилилася. Опришок пустив руки.

– Так ти орел? – сказала мов про себе з тихим зітханням.

– Ає! Орев. Лиш люцький. Ек седу на ґрунику, ек заграю у флоєру, – видно мені всі плаї й доріжки, видно кожду хату і знаю, шо хто в екі' хаті йку гадку тримає. Та й не має мене ніхто зачіпати. Бо їк злечу з верха та їк дзьобну отсим дзьобиком чіченим, – і він блискав своєю

³¹ Орел.

важкою барткою, – так уже, ади, скемит си на тім свікі. Бо я не знаю, ек хто б'є, а я знаю, йк я б'ю. А я б'ю так, шо йк улп'ю, то тра вже й свічку давати. Бо вже остатні того дороги.

Він говорив ці слова бутно, підкреслюючи. Вся гордість його була в тім, що от він уміє так добре бити. А Маруся й тепер не рисувала собі дійсних картин із тих слів, не бачила в тім биттю нічого, крім красної казки.

– І шо ж то тобі радість дає, шо ти тільки душ загубив?

– Та й чіму ні? Усек си боїт. Газда – хуч йкий з тебе газда, а все тобов хтось помітує. А наді мнов нема пана. Оден пан наді мнов – моя шибеничка, шо ї тешут ми у Надвірній ци у Кутах.

– Таже гріх то великий.

– А шо ж гріх? Я, видиш, так міркую, шо ек іде кінь уверх та й має терх на собі великий, теркілу, ади, тежину. То вже йк я до того до терха своїх пару постолів довергну, то видів коневі ви' того не буде кежше³². Та й тоті мої гріхи так само. Тіцько сми їх напретав, шо вже, ади, йк тот повідав, мокрий дощу си не боїт.

І він безклопітно реготав, показуючи рівні зуби. Дійсно, такі деталі його не клопотали. Брав життя за той кінець, яким воно до нього повернулося. Сам був життя. А шо, може, кому не сподобалася його професія – ну, та то трудно. Кожна професія має свої неприємні сторони, опришківська також, але і тільки ж, не більше. І Марусяк, раз рішивши собі усю оту справу, більше не клопотав собі нею голови.

Маруся забувала, шо хотіла вже відходити, знов сідала на камінь, знов слухала свободних, сміливих оповідань опришка. А він чув цю власть своїх слів, і вони лилися в нього складно, зв'язно, набиралися поетичних форм.

Сонечко тим часом наближалось вже до заходу, в поточчині ставало темно. Маруся згадувала, шо таки вже на правду треба йти додому.

– Ой легінику, красно говориш, – казала, встаючи, і усміхалася. Ще почувала себе попадею перед цим опришком; могла ще так усміхатися. – Красно говориш, легінику, та й не одну, відай, заговорив.

– Та... було усеко... Я ше й грати вмію. Вийди завтра, я винесу флоєрочку свою. Маю таку флоєру, шо... екби ми хто ісказав – маєш свою любаску в Черемошу втопити або флоєру об камінь розбити, то бих...

– Що? Топив би любку?

– Бігме топив бих.

– Ну-ну... Завзятий же ти, легіню.

– Такий вже си вдав.

Прощалася. Не обіцяла Марусякові вийти завтра, але він уже знав, шо вийде.

І в дивний вінок сплелися дивні дні. Мов у чаді, в голубім тумані ходила Маруся, не здаючи собі справи, шо з нею, шо доокола. Вдома говорила, сміялася, відповідала на питання, а сама була не тут, блукала десь гадками, десь заблудилася у запашнім лісі чудових цвітів і не шукає дороги.

Стара їмость і чоловік клали все то на рахунок вагітності, і Маруся не розчаровувала їх, хоч сама давно вже помітила, шо помилилася. Так їй було вигідніше. Не розпитували, не причіпалися. Могла лягти і мріяти, могла не приходити до обіду, до вечері, могла ухилятися від прісно-несміливих ласк о. Василя.

Не було гадок – були лиш мрії. Лиш колихалася в хвилях пахучих, ішла незрими хмарами білими. Думала тільки про нього, про того легіня пишного, чекала лиш тої хвилини, коли можна буде вибігти до каменя, лягти на ласкавий мох і чекати, слухаючи. Нудилася, місця собі

³² Тяжче.

не знаходила, коли вдень був дощ, хляпало зрання і не було найменшої можливості вийти з хати; а коли потім зіходилися з легінем на другий день, – була задумчива і мало говорила.

Марусяк приносив флоєру. Говорив, хвалився, бундючився, був і гордим, і смішним, але брав флоєру в ру-ки – виростав недоступно. Мов підіймався високо понад цими смереками, понад вершинами гір і звідти, з тих висот, розсипав жемчуги, чарівні звуки.

Маруся завмирала тоді. Скулившись, вона лиш дивилася, мов зачарована лісовим богом наяда, дивилася безсилями, змученими наглою тоскою очима, мов говорячи поглядом: «Бери мене... бери... лиш не муч...»

А легінь не бачить нічого. Сидить, такий прибраний, такий яскравий; сардак висить на однім плечі; лице якесь задумане, мов у падшого ангела в хвилину згадок о загубленім раю й тоски по нім.

І була в тій флоєрі душа. Билася в сумнівах, в печалі надземній, плакалася й скаржилася на недосяжність гармонії, недостижимість щастя. Горличкою сизою зраненою трепеталася, сумувала шелестом трав сухих, нескошених трав, півзрубаного дерева. Сльози гір лилися, стогнала народна душа. Бо не Марусяк-опришок то грав – то грали з ним усі, що творили пісню гуцульську, що ліпили хатки на стрімких убогах, тяжко працювали у бутинах, весілля співали, тужили по умерлім. Що від пня великого прастарого відірвалися і тоскують до сьогоднішнього дня по своїм Дунаю, ясних королевичах, беззлобнім життю.

Все те грав Марусяк, сам того не знаючи. Красиві губи склалися сумною лінією, притмівалися очі, і сам весь ставав лагідний, ніжний.

– Шос цеса флоєра зі мнов робит. Такий мнекий роб'ю си – от ік хліб. Хто би маму рінну просив, – віддав бих, ібігме.

І оповідав журно, печаливо о своїм життю, як з газдівської багацької дитини став голо-сним на всі гори опришком і котиться, котиться по цій розбійницькій дорозі, аж поки не доко-титься до свого страшного кінця. І глибока тоска чулася тоді в його словах, віковична тоска робітника землі, одірваного від своєї матері.

– Шо ми з одягу доброго та з грошей моїх, ек оннаково змію маю під серцем...

А Маруся слухала... слухала...

XII

Там, де Біла і Чорна ріки си сходє, де славне село Устеріки – понад Білою рікою, і на Ледчину й на Волощину лягло-простяглося село Стебни. Невелике, але красне. На пологих узбочах розложилося, сонце якомсь м'яко паде, і садовина тобі доспіває, і все.

А в тім селі, по лядськім-таки боці, був газда Марусяк. Добрий був газда: мав полонину, щось із вісімдесят маржин випасав, лісу мав добрий кавалок, толок коло хати доста, город такий, що варт, – там таке кукурдзе гнало, ік гаджуга.

І був у того газди одним один син, Дмитро си називав. Парубок файний, сильний, здоровий – прото флекєв.

Наступали парубкові роки. Задумувався вже дедя – що би за пайку дати синові та й що би за дівку на ту пайку з сином посадити. І вже ніби от ік зважив си: багачка дівка, сама-одна; дає стариня добре віно, бере хлопця до себе на grunt; та й дівка сама файна, здорова, робітна.

Куда би вже, здавалося, ліпше? Але вийшло не так. Дмитро твердо сказав дєдеві, що дівки тої не бере.

– Чіму?

– Бо не хочу.

– Чіму не хочіш?

– А шо ми з того? Дедя її багач, полонини має: ек засадит мене в полонину, – півжиття маю там пересидіти.

– А ти ек гадав? Шо ті скором сам у рот ме плисти, ци ек? А у тебе що в голові? Дармуванєчко сетє?

– Я в свого деді так дармував, шо ціле газдівство на своїх плечох тримаю, а тої дівки не беру, бо в мене ше голов не болит.

– Ой, чекай, сину, – шо заболит.

– Та й тогди му знати.

На тім розмова й стала. Дедя гадав – молоде, дурне, най си набуває. Ну, а легінь іншу думку мав.

Ой, була-була в тих же самих Стебнях дівка Катерина. Сирота – дедя її взяв другу жінку. Та не жінку, а відьму перекручену, шо такої й світ не видів. Шо вже вона не назбиткувалася, шо вже не набилася тої пасербиці свої! А Катерина вже така вдалася – от як тиха вода: лиш гляне на мачуху повними сліз очима та й нічого не говорить. А мачуха від того ще й гірше лютиться.

– Чо мовчиш, суко, било би тобов у каміне та в плить, ек тими, шо б'єт? То, ади, раз не крискєнцька³³ дитина, шо ї й не болит. Відьмене йкєс.

Хотілося їй криків болю, лайки, оправдання своїх знущань, а дівка, мов на злість, – ні слова ніколи.

І кохалися Дмитрик з тов Катеринков. Буйний був хлопець Дмитро, а при ній якомсь тих, благий такий робився, лагідний. Уміла якомсь його без чарів чарувати, шо не хотілося при ній ні гуку, ні співу буйного, ні данцю шаленого, а хотілося лиш сильним бути – аби її на руках носити, співати, аби вона лиш слухала.

Коли, трафлялося, темперамент проривався і на запит Катерини: «Шо діяв-єс сєго тижня?» – доводилося відповідати про якєсь дурійство, – і не ганьбила, і не сварила, а лиш, положивши руку на плече, питала, заглядаючи в очі: «Пощо робив-єс так?» – і тоді готовий був крізь землю провалитися.

Тихими вечорами зіходилися, благословєнними тихими вечорами. Не часто, але солодко. Дєсь під оборогом, у лісочку, ще де. І дуже починав любити Дмитрик свою Катєрину.

³³ Християнська.

Коли оповів Дмитро Катерині свою бесіду з дедом про оженіння, попала дівчина в задуму, і не годен був Дмитро її з того розговорити.

– Але я ті на мій гонір кажу, що нічо з того варива не буде. Я си не дам.

Та Катерина нічого не відповідала, і не можна було догадатися, о чім вона думає. Лиш як ринули сльози в неї з очей рясним потоком, тогди лиш догадався Марусяк, і розірвалося в нього серце.

– Ой, не плач, Катеринко, бо я не знаю, що си зроб'ю. Та й чого пачеш? Присегаю ті на сету п'єтницю, що не буду з ніким жити, лиш з тобов, лиш тебе візьму за жінку. Най лиш троха передурієт дедя, та й я тогди му своє скажу. А йк не схоче, – дідько бери їх з їх гараздами. Маю руки, маю здоров'є – йкос буде.

Ще дужче плакала Катерина і ховала лице на грудях у милого.

– Ой, не буде того, не буде.

– А чіму не буде? Ци ти міні не ймеш віри? А ци я брехун перед тобов? А ци я багато тобі набрехав? Ану, скажи.

Не годен був порозуміти. Зрештою, вона й сама себе не розуміла. Щось кричало, щось переривалося у неї в душі, якесь залізо краяло їй душу надсятеро і скреготало там: «Не буде того, не буде... нічого не буде», але звідки то, чому – не могла би відповісти.

А Дмитро в той самий день, не чекаючи, нім дедя передуріє, з розмаху ляпнув, що бере за жінку Катерину.

Батько в першу хвилю удавав, що не розуміє.

– Катерину? Ику Катерину? Ци їх у тебе мало?

Хлопець бачив, що дедя грає кумедію, і мовчав.

– Може, Місівчукову?

– Ає.

Старий Марусяк нічого не сказав, лиш лице його почало наливатися кров'ю. Відтак устав, глянув на сина, потім на образ, перехрестився і сказав:

– От ік я на цес образ си переїрстив, – не меш тої дівки брати, бо сми не на калаї свої маєтки збивав.

А Дмитро теж скочив і теж перехрестився на образ.

– А я вам іскажу, що йк я переїрстив си на цес на образ, так візьму Катерину за себе, хоч би тут не знати шо. І ні грошей ваших не хочу, ні маржини.

– І-га! Такої співаєш?

– Йкої вмію.

– Мемо видіти, чий чорт старший.

– А мемо.

От з того часу й почалася між батьком і сином боротьба. Мовчазна, без слів, але завзята.

А тим часом Катерина принесла ще одну злу вістку. Прийшла раз перелякана, вся дрижить.

– Шо з тобов, Катеринко ма солодка? Била? Знов била?.. Ой!.. Най же б'єт!.. Най же б'єт... – І рубав барткою камінь, що аж іскри летіли.

Розповіла, що були свати сьогодні. Дмитро аж похолов.

– Хто?.. Від кого?

– Від Юри.

– Від Юри? Від Павличчука?.. Від Тихонюкового?

Катерина лиш кивнула головою.

– Ой га!.. А то шо си му стало?

Дивувався Дмитро, великим дивом дивувався.

Бо то був собі Михайло Павличчук Тихонюк знов у тих же таки Стебнях. Не був він як кожний гуцул: поля не мав, маржини не тримав, а зробив собі буду коло дороги та брав горівку наборг, та й тим торгував.

Не йшло му то так дуже добре, але йкось жив. Жив, та діти претав, та й напретав їх небагато, лиш дванаціт. А між тими дванадцятьма був один, Юра звався.

І єкийсь тот Юра... от не знати, йкий си вдав. Таке було понуре йкесь, не гляне, не заговорить. І не любили того Юра ні дівки, ні легіні-товариші, та й він якось від усіх бокував. Вибрав собі службу коло панів та й там коло них усе пробував – у Кутах, чи що; мало й д'хаті навідувався.

І що, і як, і коли, і де впала йому в око Катерина, – не знати, а лиш прийшов він раз до батька та й казав слати сватів до Місівчука. Батько післав.

Мачуха, лакома якнайборше випхати пасербицю з хати, обома руками ухопилася за хліб, нашурхала свого чоловіка, дали згоду, післали за дівкою, але – щось уступило в дівчинише. Затялася, та й затялася, та й затялася і, хоч ти її по букаті рубай, шаламкотить одно: не хочу й не піду, ріжете мене по кавальчикові.

Іх, як не вхопить мачуха поліно, як не кинеться таки при сватах на дівчину, та вже ледве-ледве відборонили. Аж пінилася та кричала:

– Але чкай же, чкай, невірної доби дитина, дідько б у ті ожив! Від моїх рук не втечеш!.. Ше тобі вогко станет від моїх рук. Пустить ня – най роздеру на шматє, аби й світу Божого не паскудила.

Ледве годні були втримати люди – так розстобісилася.

Пішло пекло у Місівчуковій хаті. Що й давніше не мед був, а тепер і овшім. Їла поїдом, гризла по ниточці на годину. Змарніло, зісохло бідне дівчатко – як лиш ходила. Дмитро аж кричав:

– Та я ї вб'ю!.. Та я різати буду й душі надслухати! – але Катерина тамувала всі його пориви одним поглядом.

– Лиши... Може, вно ше перейдет ікос... може, вно шо си перемінит... – але сама не вірила в яку-небудь переміну.

Чорними ночами на твердому ліжку сідала, простягала руки у тьму і синіми губами шепотіла: «Брав би мене... брав би мене... най си не караю... Бери мене в колоп'єну хату, бери мене на голу біду – буде біда тота шестем для мене... Лиш бери... бери борше... борше...»

Так говорила вночі. А приходив день терпіння, наставала коротка хвиля побачення – і затискалися уста, не могла сказати, язик не повертався.

А Юр тим часом не дармував.

Прийшов чоловік із Кутів до старого Тихонюка: просить син батька прийти на розмову.

– Овва! Не син до мене, а я д'синові. Чіму ж сам він не прийшов? Адже так люде йкос говорили, ніби я старший ви' него трохи, ци ек.

Післанець здвигав раменами – не знаю, мовляв, наше діло збоку. Та й звідки йому було знати, що Юра попросту боїться показатися в Стебнях; якби ймив Дмитро, то хіба би вже не з патокою було.

Нема що робити, іде старий Тихонюк до Кутів. Була бесіда в батька з сином.

– Дедику, – починав син просто згори. – Маєте довгів поверс голови, а платити не маєте й не будете мати чим.

Старий ображався.

– То вже моя річ. Відкив ти можеш знати?

– Я вже знаю. Знаю, що ек схоте коршмарі притиснути, то лиш луснете, ек воша на гребінці. Ше вни май трошка чкають, але витак – короткий вам буде бай.

Старий Тихонюк засопів носом. Він і сам добре бачив, що йому не йдеться якось із тими інтересами: таки гуцул не до того. А синок дивиться, як завше, у землю та править своє:

– А я маю гроші запрацьовані та й ваших коршмарів знаю: мої пани з ними шош мають та й, ади, могли би... або тудя, або сюда...

Шкребтав старий Михайло в потилиці. Виходило ніби так, що він у сина в руках.

– Ну, та й шо ж я маю робити?

– Допоможіт мені, а я вам допоможу. Єк ізробите ви на моє, то я вам гет усі довги плачу.

– Ой га?

– Геть цалком, кобих так здоров'є мав.

– Ну... добре... Що ж ти, варе, від мене хочеш?

Юра пройшовся хатою, заглянув у вікно. Помовчав.

– Зробіт так, аби Дмитро Марусеків до войська пішов.

Михайло лиш видивився.

– Ігі на тебе! А то шо тобі в тім?

– То вже моя в тім голова.

Старий не міг вийти з дива. І лиш згодом-згодом, важко перевертаючи гадками, мов колеса млиновими, почав догадуватися, що дівкою тут пахне. Катерина... сватання... Ага! Зрозумів.

Хотів дещо випитати, але з сином то було трудніше.

– Ви, дедю, маєте робити своє, а я своє. Хочіте – плачу ваші довги, не хочіте – викручуйте си самі.

– Та де я сам годен? Я сам не годен. Не мав би від синів помочі шукати, – закидав гачок старий.

– Сини за себе мають дбати.

Морщив чоло Тихонюк, сопів.

– Та ек же я того зроб'ю? Ци я до войська легінів перебираю, ци я вйтом?

– Ні ви до войська легінів перебираєте, ні ви вйтом, лиш маєте з вйтом добру злагоду чинити. Вйт лакомий дес шос троха випити – давайте му горівок модних, містових, грошей не беріт, а все робіт так, аби на Дмитра говорити. А вйт має пизьму на старого Марусека, і вже запхне Митрика, не бійте си. А ек Дмитро до войська йде, – я гроші на стів.

Іще дужче зашкработів старий Тихонюк у потилиці. Присіли го довги, таки нема що казати: здовжив си так, шо, ади, у рействах спати міг.

Розкидав тепер головою на всі боки. Правда, вйт мав гнів на старого Марусяка; то був газда достатний, незалежний, любив і правду сказати в очі, любив і вйта раком поставити перед громадою, і тому цілком зрозуміло, що вйт ненавидів старого Марусяка, але що міг йому вдіяти?

Але некрутація – о, то вже зовсім що єнчого. Тут уже нема ні рахунку, ні рекурсу, – нічо. Налітають, беруть хлопця, беруть, кують у залізе, везуть до Станіслава ци біда го знає куда – та й авс. Шукай правди, коли маєш охоту. Доки ти ту правду знайдеш, то вже, варе, й свічки тра гледати.

І тому, коли за тиждень чи там за скільки, Тихонюк, підпоївши добре вйта, нагадав – чи не можна би... йкос... – то у вйта аж очі заблищали. Назвав себе дурнем, що не прийшла йому давніше тая гадка до голови.

– Чкай тепер, панку-баранку, – і те вірехтую! – і затирав собі руки.

Некрутація – це була найстрашніша пошесть Гуцульщини. Іти «у воянцьку службу» – це був такий страх, що не один легіник волів би смерті пожити. Взагалі відорвати гуцула від його гір, то все одно, що зв'язаного орла занурити в воду, а рибу пустити літати в повітря. І легіні тікали. В гори, ліси, куда очі дивляться – аби не впасти в руки, аби не датися зловити. А коли не вдалося і ставав легінь жовнерочком, – тікав при першій же можливості і ставав дизентиром.

От із тих дезертирів і рекрутувалися опришки. Відірваному від усього рідного, загнаному, затравленому легіникові була одна дорога – в опришки. До хати вернутися він не міг, бо

могла статися зрада – адже за ворога не тяжко. Ну й прощався легіник з дедом-ненив, брав кріс на плечі, бартку в руки і йшов зводити рахунки зі своїми й людськими кривдителями. Починав нараз відчувати всенародне гуцульське горе і ставав месником народних терпінь, а вже на сім ґрунті виростало все, чого хочеш.

І як уже наближалася бранка, кожний легінь, котрий кемкував, що його мають на приміті, – уже був насторожі, чекав, надслухав. Мало спав у хаті, розпитувався.

Але от горами, відбиваючися grimливою луною від верхів, проноситься крик: «Берут!! Уже, ади, берут!!» Все молоде, сильне, почувши цей остерігаючий гомін, летіло стрімголов у ліси, у дебрі, залазило в печери, під каміння, лізло на високі смереки. А селами рискають посіпаки, б'ють стариню за втікача-сина, знущаються, рвуть. І вистріли селом чути, і брязкання кайданів, і крики – і ще глибше заривається в землю легіник, ще вище лізе на скелю, стискаючи в руках зброю – спробуй його хто звідти узяти.

І от, як пощастило переховатися, – ласкава до тебе доля; ну, а як вже піймали – готов бранчик! Права му дорога – камінчиком брукована до самого Львова...

Так було й тепер.

Ой, вилинули з Станіслава біленькі кури, пустили ба й голосочок, а від того голосочку зарули сиві мами, заголосили дівчата, тяжко заридали молоді молодіці. Затремтіли гори, заплакали потоки. Витягаються горщета з-під букових пнів, висипаються знов на Божий світ старі сороківчики, а вже кілька вина-меду разом зі сльозами пролилося, – то й не сказати. Не один газда й пив, маєтку си збавив, нім викупив сина з кежкої неволі – зі служби воянцької.

Оживилися ночі, зажурилися дні. Тріщать плоти в присмерку, скачуть легіники потоками, гонять в далекі дебрі відлюдні, на Чорногорі, на Угорщину; газдівські сини за робітників наймаються до бирешів волоських, чабанують, маючи свої, за чужими. Темними ночами в глибокі ліси йдуть матері оглядаючися – кулешки, буджениці вовкам несучи; дівки скачуть по камінню, як лані, і свистять, зупинившись, проразливим свистом, а відтак надслухають.

І тільки молодий Дмитро Марусяк нічого не боїться. Він одинак, а ще до того десь там чи у Косові, чи у Кутах дедя має пана знайомого, – так той пан на свій гонір безпечив, що Дмитро буде вільний з того жовнірства, хоч би його й забрали помилково. І тому не ховався молодий Марусяк і не тікав.

Ге-ге-ге!.. Коби був знав свою погібочку – тікав би не знати куди, порятівлі шукаючи. Але що ж, як не знав, не передчував!.. Що й котилися сльози людські горами, йшов плач великий шумом верхів – а все гадалося: чей же промине, чей же таки перекотит си. А воно не проминуло, не перекотилося, лиш упало лихо на Марусякову хату й запалило її.

Наперед вже довідався війт, де спить Дмитро. Темної ніченьки безокої зібралися пушкаріки, стрільці та гайдуки, повно у двір їх набилося. Одрazu двадцять душ навалилося на сонного хлопця. Ех, як прокинувся Дмитрик, як гойкнув, як кинув собов – п'ять душ пушкарів злинуло, як листячко, – але що ж, як других десять вже насіло і на руки, і на ноги, і на голову, крутять линвами, ланцями...

Старий Марусяк ходить поміж пушкарями, по руках цілує; мати простоволоса об стіну головою б'ється; сполохана маржина шурхається в загороді, лякаючися вогні, криків; кутюги варвode; сусіди позбігалися, дивляться... А на небі копичаться хмари і женуть-женуть з-поза верхів, далі, далі, мов тікають від цього місця лютої скорбі. Чорними клубами перекочуються і спішать, спішать, спішать...

Забрали Дмитрика. Сум заліг у хаті Марусяків.

Попродав старий щонайліпшу маржину, голубії воли, коровочки красі, вівці біленькі, поніс гріш до панів. Казали сусіди, що пусто-дурно, шкода твого, куме, ходу, але не вірив, пішов.

Ой, смутний то був ходочок газдикові тому, ек ішов він з Станіслава у гори додому!.. І сина не видів, і грошей збувся, а що найгірше – надії збувся. Спитає жінка вдома: «Що казав-

переказував Дмитрик?..» Ой га!.. казав ті: «Вимечи із городця зелений бервінчик – бо ти мені уже, мамко, не меш шити вінчик... А вимечи із городця запашне зілечко – бо вже не меш ти робити, мамко, весілечко...»

XIII

А Катеринка як довідалася на другий день, що Дмитрика взято, – мов скам'яніла, мов заніміла. Сидить, не рухається, сухими очима кудись дивиться; що їй говорять, – не чує, не відповідає.

Потім наче відійшла трохи, але що ж... Порожньо стало їй в усім світі. Що й без того не радісно жилося, а тепер уже й зовсім. Мов закопалася по шию в могилу, привалилася землею. Нема ради, ні розради, ніколи сонце не світить, ніколи квіти не пахнуть.

Зійде на царинку, де з Дмитриком сиджувала. Тугою немовчною кричить кожна билинька, плаче кожна квітка. Ухопивши голову в долоні, цілими годинами сидить безщасна дівчина непорушно, потонувши в безрадісних думках, як в ранах. І кожна згадка болять, кожне стебельце коле. І нарікає, плачеться дівчина... на матір на свою рідну плачеться...

– Ой нене моя, нене!.. Ци ти у церкві не молила си, ек мене носила, чи ти знехотя, з прокльоном мене зачинала?.. А ци в їдучих зільох, у гноївках та в гострих іглах мене купала, а ци, кленучи, колисала, запихаючи, годувала?.. Та й шо другим дітьом мами, ади, долю випросяють, а ти мені такі жорна на тіло повісила та й кажеш у тім ходити. А ти, доле! Усім добра, усім помічна... Чо ж ти мене так зненавиділа, чо ж ти мене вбійшла десетов дорогов, сльози мої під ноги пометала, долю мою порізала гострим ножем?..

І стогнала тихим стогоном, як горличка ранена, і безміром печалі розколихувалася, як бурею. В грудях не вмещалося. Хотілося вибічи на найвищу кичеру і кричати, кричати, довго, болючо, серце викричуючи. І вхопитися за волосся руками і дерти, по вітру пускати. Забитися під камінь в Чорногорі, щоб над головою вода йшла, переливалася, змивала ту муку нестерпучу, хоч по крапельці в пропасть уносила.

...Плакала берізка... роси ридали... темним печальним силуетом вирізьблювалася тонка постать на тлі догорів-шого неба...

А приходила додому – мачуха зустрічала лайкою на порозі, кидалася з поліном, гнала на нехарну роботу. І в чорній обідраній сорочці пізно вночі перемітувала Катерина ховзький гній з одного місця на друге не знати пощо, а потім з'їдала букату зимної кулеші і йшла з тим спати.

– Я те дошкробаю до живого, – підкрикувала мачуха. – Я си дошкробаю, шо підеш за першого похатея-латанника. Не хтіла-с за Юрішка – підеш за торбея, а вже я тебе позбуду си з хати.

А тут старий Тихонюк стрів Місівчука десь на вулиці і починає виговорювати:

– А то файно сте виредили мене оногди зі сватанем! Вже так файно, шо варт. Ні від кого не мав-сми такої урази та й негонорства, а таки ж і я вже не з послінних послінний чоловік є ув селі.

Місівчук лиш винувато кліпав очима. Якийсь... плохенький він собі був, тихонький, як вода у калюжі. В порівнянні з Павличчуком так і зовсім зникав, бо Михайло – ого! Вже не той став Михайло. Згонорив си, усобив си. Хоч і не всі довги поплатив Юрішко, лиш половицу, але все ж і то велика була річ. Другу половицу, казав, віддасть, як візьме за себе Катерину Місівчукову; отже, треба походити коло старого Місівчука – пото й зачепив його Михайло по дорозі. Тяг до себе до шинку.

– Ей... та я маю роботу... ади...

– Робота не вовк, не ме в ліс кікати. Всеї роботи оннаково не переробиш. Ідім, йдім, – і тягнув Мафтея майже силою.

Посідали у світлиці, велів Михайло доброї горівки дати, мощної – вже ек то шинкар уміє. І трактує, й наливає, а сам все приговорює:

– Пийте, куме Мафтею, пийте. Не чкодуйте чужого добра.

Кум Мафтей не вмів відмовлятися і за яких півгодини був уже такий мнєкий, от їк віск. Михайло пересів ближче, обняв одною рукою кума за шию, а другою тримав пугар на столі й говорив.

Говорив складно, довго. Говорив про свого сина Юрка, о його блискучій будучині, о тім високім довір'ю, якого Юрішко заслужив у панів.

– Шо гадаєте, куме? Таже то рахувати – панцтво! Слово одно – пан!.. А панові шо? Ти му догодив у чім у дрімнім, а він тобі узев та й висипав сороківців жменю ба й дві. Не?

Кум Мафтей підтакував, блаженно посміхаючися. Тепер він був у такім благословеннім настрою, що міг підтакувати всьому на світі.

– Ає! Хіба ми не розуміємо, проше кума любого? Таже так. Нічо, лиш так.

– О, видите! А тепереньки я вам іскажу. Зробили-сте мені, куме, встид, на ціле село зробили-сте мені встид, але я не памнетливий. Я би таки такий, шо би хтів наші молоденета звести докупі. Бо мій Юрко влюбував собі вашу дівку, куме, та й най би вже раз си пібрали.

– А хіба ек, куме? Та я... Ци ви, куме, мене не знаєте або, най так кажім, я вас не знаю?.. Таже...

– І ви мене, куме, знаєте, і я вас знаю, а зробили-сте мені встид. А я лиш одно говорю – шо маєте тепер з дів-ков говорити, шоби ніби був склад. Маєте так, ади, при-ріхтувати, шоби не було ганьби, чуєте? Бо я лагідний та й добрий, але до міри, кумцю, до міри. А ек міра си переберет – ого! Тогди вже, Мафтею!..

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.